

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 07.18.578 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК: 94 (575.2) (043.3)**

ОМУРЗАКОВА ТУРСУНАЙ

**КОКОН ХАНДЫГЫ ЖАНА ХАНДЫКТАГЫ КЫРГЫЗ
ТӨБӨЛДӨРҮНҮН ОРДУ**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

БИШКЕК – 2020

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин “Ата Мекен” тарыхы кафедрасында аткарылды

- Илимий кеңешчи:** **Осмонов Өскөн Жусупбекович** – тарых илимдеринин доктору, профессор, КРнын УИАнын корр. – мүчөсү
- Расмий оппоненттер:** **Кененсариев Ташманбет** – тарых илимдеринин доктору, профессор, Манас жана Ч.Айтматов академиясынын Манастаануу бөлүмүнүн башчысы
Койгельдиев Мамбет Кулжабаевич– тарых илимдеринин доктору, профессор. Казак Республикасы.
Болпонова Асыл Бактыбековна – тарых илимдеринин доктору
- Жетектөөчү мекеме:** И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Философия жана социалдык илимдер кафедрасы. *Дареги: 720044, Кыргызстан, Бишкек ш., Ч.Айтматов ат. пр., 66*

Диссертация 2020 - жылдын 31-мартында саат 14:00 И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д.07.18.578 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. *Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51а.*

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51а) жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көч. 547) илимий китепканасынан, ошондой эле Д.07.18.578 диссертациялык кеңештин «*arabaev.kg*» сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2020-жылдын 1-мартында таратылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин доктору

Карыева А.К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманы изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргызстандын тарыхын Борбордук Азияда жашаган элдер менен болгон тарыхый-маданий байланыштын чегинен сырткары кароого мүмкүн эмес. Совет бийлиги Орто Азияны улуттук чек араларга бөлгөнгө чейин аймакта этностордун ортосунда саясий-административдик чек ара болгон эмес. Постсоветтик республикалардын эл аралык жана мамлекеттер аралык мамилелердеги улуттук маселелердин актуалдуулугу улуттук тарыхтын проблемаларына болгон кызыгууну жаңы баскычка көтөрдү. Ушундай шартта 1709-1876-жж. 167 жыл жашап, Борбордук жана Орто Азия элдеринин тарыхый тагдырында чоң роль ойногон Кокон хандыгынын тарыхы боюнча советтик мезгилдеги илимий концепцияларды электен өткөрүп изилдөө мезгил талабы. Анткени Борбордук Азиядагы эбегейсиз территорияны көзөмөлгө алып, XIX к. орто ченинде аймактык державага айланган Кокон хандыгына – азыркы Кыргызстан, Өзбекстан, Түштүк жана Түштүк-Чыгыш Казахстан, Тажикстандын тоолуу аймагы караган. Бул аймакта Кокон хандыгы бардык багыт боюнча жигердүү тышкы саясат жүргүзүп, хандыктын курамына кирген элдердин тарыхында терең из калтырган. Ошондой эле, Кокон хандыгы XIX к. Памирде жана Чыгыш Түркстанда да таасирдүү роль ойногон.

Советтик идеологияга ылайыкталган методология боюнча изилденген Кокон хандыгынын тарыхы жаңы көз караш менен жаңы өңүттөн изилдөөгө муктаж. Совет доорунда жарык көргөн эмгектерге марксисттик-лениндик багытты катуу сактоо, илимий изилдөөлөрдө “улутчулдук тенденциялык көрүнүштөргө жана тарыхый инсандарга баа берүүдө идеялаштырууга жол бербөө” талабы коюлганы белгилүү.

Эгемендиктин шартында постсоветтик республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда улуттук тарыхка болгон кызыгуу күч алды. Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн тарыхын дүйнөлүк тарыхый процесстен сырткары, улуттук территориянын чегинде гана кароого мүмкүн эмес. Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын жалпы адамзаттын тарыхынын органикалык бир бөлүгү катары изилдөө мезгил талабы.

Ата мекендик тарыхнаамада советтик идеологиянын көзөмөлү менен жазылган эмгектерди кайрадан карап чыгып, Кыргызстан тарыхынын «ак тактарын» толтуруу мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Ошондой темалардын бири катары Кокон хандыгындагы кыргыздар жана хандыктын саясий аренасындагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду жөнүндөгү маселени комплекстүү изилдөө эсептелет. Советтик доордо Кокон хандыгы жана хандыктагы кыргыздар темасы да коммунисттик партиянын көрсөтмөсүн жетекчиликке алуу менен изилденген. Марксизм-ленинизм классиктеринин жоболору кыргыз-кокон тарыхын изилдөөдө методологиялык база катары кызмат кылып, анда феодалдардын, байлардын, манаптардын ишмердиги элдерди эзүүгө жана бөлүп-жарууга багытталгандыгы белгиленип, таптык көз карашта баа берилген. Эгемендүүлүктүн шарапаты

менен Кокон хандыгында коомдук, мамлекеттик жана саясий иштерге жигердүү аралашкан кыргыз төбөлдөрүнүн тарыхый ордун объективдүү изилдөөгө, тарыхый чындыкты калыбына келтирүүгө жол ачылды.

Советтик жана кыргыз тарыхнаамасында Совет доорундагы идеологияга ылайык көңүлгө алынбай келген маселелердин бири инсан таануу багыты болгон. Дүйнөлүк тарыхта жеке инсандарга байланышпаган бир да тарыхый окуя жок. Адамзат аң-сезимдүү доорго киргенден баштап өз элине, ата-мекенине кызмат кылууну өзүнүн адамдык парзы катары караган, эл тагдырына өзүн жоопкер сезген инсандар болгон. Ушуга байланыштуу биз изилдеген Кокон хандыгынын саясий аренасындагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду жөнүндөгү маселени жаңы методологиялык көз карашта изилдеп чыгуу, алардын хандыктагы ролун мамлекеттик, саясий, коомдук, чарбалык ишмердигине объективдүү баа берүү да мезгил талабы болуп саналат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланыштуулугу.

Диссертациялык иш КРнын Президентинин “Кыргызстан элдеринин тарыхый жана маданий мурасын терең изилдөө жөнүндөгү” Жарлыгына (2012-ж.) ылайык түзүлгөн “Кыргызстандын тарыхын изилдөөнү, окутууну жана жайылтууну жакшыртуу” Программасына ылайык жүргүзүлдү. Ошондой эле КРнын Өкмөтүнүн 2020-ж. 20-февраль № 55-б. Буйругуна ылайык “Алымбек датка тарыхый инсан” деп аталган юбилейлик иш-чаралар менен да байланышат.

Изилдөөнүн максаты: Кокон хандыгы жана хандыктагы кыргыз төбөлдөрүнүн ордун аныктоо.

Коюлган максатка жетүү үчүн диссертациялык ишке төмөнкү милдеттер коюлду:

1. Колониалдык, советтик жана эгемендик доорлордогу жазылган эмгектерге комплекстүү талдоо жүргүзүү, аларды азыркы көз карашта баалоо, Кокон хандыгынын мезгилинде жазылган нарративдик булактарды талдоо жана илимий айлампага киргизүү;

2. Кокон хандыгынын мамлекет катары түптөлүү жана калыптануу өзгөчөлүгүн, саясий түзүмүн жана этностук курамын изилдөө, Кокон хандыгынын бийлик элдеринин “легитимдүүлүгү маселесин” жаңы өңүттөн талдоо, анын көчмөн өзбектердин “миң” уруусунун тукумдарына байланыштуулугун (же байланышы жоктугун) тактоо, кыргыз төбөлдөрүнүн хандыктагы саясий ишмердигине жана ролуна объективдүү баа берүү, “сарт”, термининин социалдык тегин талдоо;

3. XVIII к. кыргыз төбөлдөрү: Акбото бий, Кубат бий жана Ажы бийдин хандыктын саясий турмушундагы ордун аныктоо, XIX к. биринчи жарымындагы Нүсүп миңбашынын Кокон хандыгындагы мамлекеттик ишмердигине баа берүү;

4. XIX к. 50-60-жж. Алымбек датканын жана Алымкул лашкер башынын мамлекеттик ишмердигин изилдөө, Курманжан датканын саясий ишмердигине байланышкан жаңы маалыматтарды илимий айлампага

киргизүү, Полот хан – Искак Асан уулунун 1873-1876-жж. элдик көтөрүлүштөгү ролун көрсөтүү, Алымбек уулу Абдылдабектин Кокон хандыгындагы саясий ишмердигин аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары

1. Кокон хандыгынын доорунда жазылган нарративдик булактар жана 3. Максымдын «Фаргана хандарынын тарыхы» аттуу эмгеги тарыхый булак катары биринчи жолу талдоого алынды;

2. “Алтын бешик” жөнүндөгү уламыш - Кокон хандарынын бийлигин легитимдештирүү үчүн ойлоп табылган идеология экендиги ырасталып, Кокон хандыгынын саясий түзүмүнө жана мамлекет катары калыптануу өзгөчөлүгүнө талдоо жүргүзүлдү, хандыктын социалдык – этникалык курамындагы сарттардын жана кыпчактардын орду аныкталды;

3. Кокон хандыгындагы кыргыз төбөлдөрүнүн тарыхый орду комплекстүү изилдөөгө алынып, XVIII к. жашаган саясий ишмерлер: Акбото бий, Кубат бий, Ажы бий жана XIX к. мамлекеттик ишмерлер: Нүсүп миңбашы, Алымбек датканын саясий ишмердиктери изилденди жана Алымкул лашкер башынын Россия баскынчылыгынан Ташкентти коргоодогу ролу көрсөтүлдү;

4. 1832-ж. Пекинде Алымбек датка түзгөн келишимдин негизинде Кокон ордосу Чыгыш Түркстандагы соодагерлерден салык алууга укуктуу болгону, иш жүзүндө бул окуя Кокон хандыгынын Цин империясынын үстүнөн болгон дипломатиялык жеңиши экендиги аныкталды;

5. Курманжан Датка жөнүндө жаңы маалыматтар илимий айлампага киргизилди, Полот хан – Искак Асан уулу жана Абдылдабектин 1873-1876-жж. элдик көтөрүлүштөгү ролуна баа берилди;

6. Кокон хандыгындагы кыргыз уруу төбөлдөрүнүн саясий ишмердигине, кыргыздардын хандыктын социалдык-экономикалык жана саясий турмушундагы ордун изилдөөнүн натыйжасында, Кокон хандыгы Орто Азияда жашаган этникалык топтордун орток хандыгы экендиги жөнүндөгү пикир бышыкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси

Изилдөөнүн негизги тыянактарын Мамлекеттик долбоорлорду ишке ашырууда, Борбордук Азия элдеринин орток тарыхын жазууда, жогорку жана орто окуу жайлары үчүн жана орто мектептердин тарыхы боюнча окуу китептерин жазууда колдонууга болот. Изилдөөдөгү негизги жоболор Кокон хандыгынын тарыхында көрүнүктүү из калтырган тарыхый инсандардын өмүрү жана саясий ишмердигинин мисалында жаштарды тарбиялоо жана тарыхый инсандар боюнча мамлекеттик иш-чараларды уюштурууда пайдаланууга болот.

Диссертацияны коргоодо алып чыгуучу негизги жоболор

1. Изилдөөнүн максатына ылайык булакнаамалык базаны классификациялап, маанисин баалоо олуттуу маселе катары эсептелет. Теманын булакнаамалык базасынын ичинде “нарративдик” булактардын

орду маанилүү жана алар заманбап методологиялык принциптер менен талдоого муктаж.

2. Кокон хандыгынын мамлекет катары калыптануусундагы өзгөчөлүк, башкаруу бийлигинде дээрлик бир кылымга жакын убакыт (1709-1800) калыптануу доорун камтыган Ал мезгилде толук кандуу мамлекеттик атрибуттарга ээ болгон эмес, мамлекеттин ички функцияларын толук аткарууга кудуретсиз болгон. XIX к. башында бийликке келген Алим (1798/1809) ”хан” титулун алып, хандык деп аталгандыгы - Кокон хандыгынын калыптануусунун тарыхый өзгөчөлүгү болуп саналат.

3. Кокон хандыгынын түптөлүү доорунда көчмөн “миң уруусунун” башка саясий күчтөрдүн арасынан хандык бийликти ээлеши, ички жана тышкы факторлор, объективдүү жана субъективдүү шарттар менен түшүндүрүлөт.

4. Хандыкты улуттардын биримдиги эмес, уруулардын кошундусу катары караса болот. Башкаруу улуттук деңгээлдеги башкаруу эмес, уруулук түзүлүштүн деңгээлиндеги башкаруу болгон. Бул мамлекет деп аталган европалык классикалык түшүнүктөн алда канча алыс экендигинен, алар азиянын менталитетине негизделген башкаруунун өзгөчөлөнгөн формасы болгондугунан кабар берет.

5. Кокон хандыгынын түптөлүү доорундагы башкы саясий-идеологиялык маселе бул хандык бийликти легитимдештирүү (мыйзамдаштыруу) болгон. Кокон хандыгын Омор хан (1809-1822) башкарган мезгилинде калыптанган “Алтын бешик” уламышына байланышкан идеологиялык негиз түзгөн. Бул уламыш идеологиялык курал катары пайдаланылган.

6. Кокон хандыгынын калыптануу доорундагы, эки жамаат – илатийа жана сартийа негизинен социалдык маанидеги терминдер болуп, этникалык мааниде колдонулган эмес. Кокон хандыгындагы этно-социалдык түзүмдө сарттардын орду өзгөчө жана аны талдоонун илимий мааниси жогору.

7. Кокон мамлекетинин бийлик аренасында кыргыз төбөлдөрү, Кокон хандыгынын түптөлүү доорунда (1709-1800) Акбото бий, Ажы бий, Кубат бий – өнүгүү доорунда (1800-1840) жана кризистер мезгилинде (1840-1870-жж.) Нүсүп миңбашы, Алымбек датка, Алымкул лашкер башы, Курманжан датка жана Искак Асан уулу Полот хан жана Абдылдабек олуттуу роль ойногон.

8. Жогорку айтылган жоболор Кокон хандыгынын (1709-1876) улуттук макамын көрсөткөн белгилерди тактоонун негизинде анын азыркы улуттук номенклатурага ээ болгон калктардын: өзбектердин, кыргыздардын жана тажиктердин “орток хандыгы” (мамлекеттүүлүгү) болгондугу жана кыргыз элинин өтмүшүндөгү 167 жыл хронологиялык мезгилди кучагына алган доор Кокон хандыгы “кыргыз элинин жаңы доордогу мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы” болгон, деген тыянакка негиз болот.

Изилдөөчүнүн жекече салымы

1. Изилдөөнүн максатына ылайык Кокон хандагы жана хандыктагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду комплекстүү, жаңы методологиялык көз караш менен изилденди, Кокон хандыгынын доорунда ошол мамлекеттин идеологиясынын негизинде жазылган нарративдик булактар илимий айлампага алгач ирет киргизилди.

2. Кокон хандыгынын этникалык курамына жана миндер династиясынын легитимдүүлүгү жөнүндөгү маселе такталды, хандыктын саясий, социалдык – экономикалык мамилелериндеги кыргыздардын жана кыргыз төбөлдөрүнүн орду аныкталды.

3. “Сарт” терминин социалдык мааниси жана кыпчак уруусунун хандыктагы ролу аныкталды, Ташкенттеги Чыгыш таануу институтундагы сейрек кездешүүчү нарративдик булактар, уникалдуу кол жазмалар, алардагы кыргыздарга тиешелүү жаңы маалыматтар биринчи жолу илимий айлампага киргизилди; 3. Максымдын “Фаргана хандарынын тарыхы” эмгеги тарыхый булак катары биринчи жолу талдоого алынды.

4. Россиянын Мамлекеттик аскердик-тарых архивинен, Санкт-Петербургдагы тарых архивинен жана Ташкенттеги мамлекеттик архивден алынган маалыматтар жаңы көз карашта илимий айлампага киргизилди;

5. Лондондогу улуттук архивден, Кембридж университетинин китепканасынан, Токио университетинин китепканасынан алынган маалыматтар жана Улуу Британиядагы Королеванын географиялык коомунун архивинен табылган Алымбек датка жөнүндөгү маалыматтар биринчи жолу диссертациялык изилдөөдө пайдаланылды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана натыйжалары республикалык, регионалдык жана илимий-практикалык конференцияларда, эл аралык симпозиумда сунушталды.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын басылмалардагы чагылышынын толуктугу.

Изилдөөнүн илимий жыйынтыктары 23 макалада 1 монографияда чагылдырылган. Анын ичинен 2 макала Кембридж университетинде, 11 макала Россиядан, 2 макала Австрияда басылуучу Гуманитардык жана социалдык илимдер журналында (Вена) жарык көргөн.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Киришүүдөн, беш баптан, 15 параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын жана тарыхый булактардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

Диссертациянын көлөмү 320-бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу тастыкталып, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталды. Диссертациянын темасынын ири илимий программалар же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланыштуулугу, изилдөөнүн илимий жаңылыктары, изилдөөнүн

практикалык мааниси көрсөтүлдү. Диссертацияны коргоодо алып чыгуучу негизги жоболор, изденүүчүнүн жекече салымы, илимий иштин жыйынтыктарын апробациялоо, диссертациянын илимий жыйынтыктарынын басылмалардагы чагылышынын толуктугу, диссертациянын түзүмү жана көлөмү тууралуу маалыматтар берилди.

“Илимий изилдөөнүн тарыхнаамасы” деп аталган биринчи бапта теманын тарыхнаамасы талдоого алынды. Кокон хандыгынын саясий тарыхы жана хандыктын саясий аренасындагы кыргыздар жана кыргыз төбөлдөрү боюнча жазылган эмгектер: совет дооруна чейинки, советтик доордогу жана эгемендик жылдарындагы тарыхнаама деп, үч топко бөлүнүп каралды.

“Кокон хандыгы жана хандыктын саясий аренасындагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду боюнча совет дооруна чейинки тарыхнаама” деп аталган биринчи параграфта советтик доорго чейин Кокон хандыгы жана кыргыздар жөнүндөгү маалымат негизинен Россиянын тарыхнаамасында топтолгон. Алар Россия империясынын – Чыгышты, анын ичинен – Орто Азияны өздөштүрүү максатында жазылган., Кокон хандыгы жана кыргыздар жөнүндө алгачкы маалыматтар Россия армиясынын унтер-офицери Ф. Ефремовдун (1811-ж.), 1813-ж. Кокон хандыгына келген Ф. Назаровдун жана 1829-1830-жж. Семипалатинскиден Кокон хандыгына келген Н.И. Потанин дин эскермелеринде кездешет. Алар жазып калтырган маалыматтар тарыхнаама катары пайдаланылды.

XIX к. 50 - 70-жж. баштап Россия саякатчыларынын, орус армиясынын офицерлеринин, чалгынчылык максатта келген атайын экспедициялардын отчетторунда биздин темага тиешелүү маалыматтар кездешет. Буларга В.В. Вельяминов-Зернов, А. Нурекин, А. Кун, Северцов Н., Н.Н. Пантусов, Веселовский Н., В.Наливкин ж.б. эскермелери, күндөлүктөрү, мемуарлары кирет.

Россия империясы Түркстанды басып алуу максатында 1860-жж. баштап, үч хандыкты (Хива, Бухара, Кокон) изилдөөнү күчөткөн. Кокон хандыгына жана кыргыздарга тиешелүү конкреттүү материалдар ошол учурдагы түрдүү, өзгөчө Россиянын географиялык коомунун басылмаларында чагылдырылган. Россиянын колониалдык саясатына керектүү, империялык кызыкчылыка кызмат кылган, хандыкка жана кыргыздарга тиешелүү маалыматтар А.Ф. Миддендорф, В.Ф. Новицкий, М.А. Терентьев, А.П. Федченко, Л.Ф. Костенко, Н.А Северцов ж.б. эмгектеринде баяндалат. Алсак, 1875-ж. К.П. Кауфман жетектеген аскерлер менен бирге келген А.Л. Кундун эмгектеринде колониялык басып алуунун максаты «гумандуу идеялар» - Кокон элин камкордукка алуу болгондугун ырастагысы келген. Кокон хандыгы мезгилиндеги окуяларга, калкына, тарыхына, коомдук, чарбалык жана маданий турмушуна көңүл бурган маалыматтар публицистикалык жана илимий-популярдык формада мезгилдүү басма сөз беттеринде да жарык көрүп турган. Аларга А. Нурекиндин, Н.А.Северцовдун ориенталист Н. Пантусовдун, Н. Веселовскийдин макалаларын атасак болот.

Орус чыгыш таануучусу, Императордук илимдер академиясынын ардактуу мүчөсү В.Вельяминов-Зерновдун “Исторические известия о Кокандском ханстве, от Мухаммед-Али до Худояр хана” деп аталган очеркинде хандыктын саясий турмушуна, өзгөчө бийлик талашкан кандуу кармаштар: “кыпчак кыргыны”, Мадалы хандын, Шералы хандын жана Кудаяр хандын учурундагы мамлекеттик төңкөрүштөр чагылдырылган.

Кокон хандыгы жөнүндө колониялык доордогу жазылган эмгектердин ичинен В. Наливкиндин 1886-ж. жарык көргөн «Краткая история Кокандского ханства» деп аталган хандыктын тарыхы жөнүндө ырааттуу жана бир топ системага салынып жазылган көлөмдүү эмгеги болуп саналат. Автор хандыктын тарыхын жазууда жергиликтүү булактарды, мамлекеттик иш кагаздарын пайдаланып, хандыктын саясий, социалдык-экономикалык тарыхына токтолгон.

Россия илимдер Академиясынын мүчөсү А.Ф.Миддендорфдун 1882-ж. жарык көргөн “Очерки Ферганской долины” жана Россия императордук география коомунун анык мүчөсү В.Ф.Новицкийдин “Из Индии в Фергану” деп аталган эмгектеринде биздин темага тиешелүү материалдар арбын.

Колониалдык мезгилдеги орус тарыхнаамасынын эмгектериндеги негизги идея орус куралынын Түркстандагы эрдигин даңазалоо, алардын басып алуудагы иш-аракеттеринин мыйзамдуулугун тастыктоо болгон. Падышалык генералдардын “эрдиктерин” баяндаган эмгектерде Кокон хандыгы жөнүндө фактылык материалдар көп. Алсак генерал-лейтенант М.А. Тереньтевдин “История завоевания Средней Азии” деп аталган 3 томдон турган эмгеги Россия Борбордук Азияны толук басып алгандан кийин 1903-1906-жж. жазылса да, XVIII-XIX кк. Борбордук Азиядагы 3 хандыкты: Хива, Бухара жана Кокон хандыгын түшүнүшөрүн, бул аймакты басып алып, Россиянын чек арасы кеңейгендигин, бирок ага 300 жыл бою күрөшүү менен жеткендигин белгилейт.

Кокон хандыгынын тарыхы боюнча А.П. Федченконун 1875-ж. жарык көргөн “В Кокандском ханстве» жана “Путешествие в Туркестан (1868-1871 гг.)” жана «Алай жазалоочу жүрүшүнүн» катышуучусу, Россиянын башкы штабынын полковниги, тарыхчы, географ, Л.Ф. Костенконун (1842-1891-жж.) “Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа» деп аталган эмгектеринде хандыктын жоюлушун, Алай экспедициясындагы орус куралын, согуштук искусствосун даңазалап көптөгөн тарыхый маалыматтар камтылган.

Орус окумуштуусу, зоолог, саякатчы Н.А. Северцовдун (1827-1885) “Путешествие по Туркестанскому краю” деген эмгегинде кыргыздардын Кокон хандыгынын мезгилиндеги саясий, социалдык - экономикалык абалы, өзгөчө Алымбек датка, Курманжан датка жана алардын Кокон хандыгындагы коомдук, саясий турмушуна жигердүү катышкан балдары жөнүндө жана кенже баласы Камчыбектин дарга асылгандыгы жөнүндө жазылган маалыматтарды кезиктирүүгө болот.

1882-1903-жж. Россиянын Кашкардагы элчиси, дипломат Н.Ф. Петровскийдин (1837-1908) “Очерки Кокандского ханства” деген эмгегинин мааниси чоң. Кашкарда жүргөндө ал тарыхчы, археолог, чыгыш таануучу катары Кокон хандыгы, Кашкардагы “Жети шаар мамлекети” боюнча материалдарды чогулткан.

Орустун белгилүү библиографы В.И. Межов (1831-1894) 1867-ж. баштап, “Туркестанский Сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности...” жынагын түзгөн. Ал 1868-1939-жж. аралыгында басмадан чыгып 594 томдон турат. Жыйнак китептердеги, журналдардагы жана гезиттердеги материалдарды камтыйт.

Чыгыш таануучу, белгилүү казах окумуштуусу Ч.Валихановдун (1835-1865-жж.) “Собр. Соч. в пяти томах” д.а. 5 томдон турган 1961, 1985-жж. Жарык көргөн эмгегинде кыргыздарга жана Кокон хандыгына тиешелүү маалыматтар бар. “Записка о Кокандском ханстве” ж.б. өзгөчө белгилөөгө болот. Чалгынчылык жана илимий саякатында Ч.Валиханов кыргыздардын генеалогиясы, кыргыз уруулары, саясий, маданий, социалдык-экономикалык абалы жөнүндө маанилүү маалыматтарды калтырган.

Белгилүү Чыгыш таануучу, академик В.В. Бартольд “История Туркестана”, “Коканд” ж.б. эмгектеринде Кокон хандыгынын түптөлүшү, андагы этностор, бийлик структурасы, кыргыздардын, кыпчактардын хандыктагы орду жөнүндө маалыматтарды жазган. Ал эми Кокон мезгилиндеги кыргыздардын саясий жана коомдук турмушу боюнча маалыматтар окумуштуунун “Кыргыздар” деген очеркинде берилет.

Россиянын аскер төбөлдөрү Түркстан крайы, анын ичинен Кокон хандыгы боюнча архивдик материалдарды топтоо багытында олуттуу иштерди жасашкан. Учурда Өзбекстандын Борбордук мамлекеттик архивинде Россия империясынын Түркстан крайын басып алуу аракеттерине тиешелүү 1839-1876-жж. камтыган № И-715 фонддогу документтерди орус императордук армиясынын полковниги А.Г. Серебренников жыйнап “Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края” деп атаган. Мында 1839-ж.–1876-ж. Кокон хандыгы жоюлуп, Россия империясына кошулган учурга чейинки материалдар камтылган. Фонддун документтери Россия империясынын Орто Азияга басып кирүү этаптарын ачып көрсөтүп, XIX к. Түркстан аймагынын саясий, социалдык-экономикалык тарыхы боюнча жана Кокон хандыгынын акыркы жылдары жөнүндө маалыматтарды камтыйт. Изилдөөбүздүн 5 главасында Россия империясынын басып алуучулук саясатына каршы 1873-1876-жж. көтөрүлүш жөнүндөгү маалыматта аталган фонддун материалдары колдонулду.

Изилдөөдө мезгилдүү басма сөз беттерине: “Туркестанские ведомости”, “Русский вестник”, “Исторический вестник”, “Вестник Европы”, “Военный сборник”, 1845-ж. түзүлгөн Орус географиялык коомунун басылмалары “Известия РГО”, “Записки РГО”, “Вестник РГО” басылмаларында Кокон хандыгындагы саясий бийлик үчүн болгон түрдүү

кандардын ортосундагы күрөштөр, хандыктагы социалдык-экономикалык багыттагы түрдүү маалыматтар кеңири чагылдырылып турган көлөмдүү макалалар да колдонулду.

Жыйынтыктап айтканда, совет дооруна чейинки тарыхнаама Россия империясынын баскынчылык саясатына ылайык жазылган эмгектер болгондугуна карабастан, алардагы Кокон хандыгы, андагы кыргыздардын жана кыргыз төбөлдөрүнүн орду жөнүндө маанилүү маалыматтар диссертациялык ишти жазууда пайдаланылды.

“Советтик мезгилдеги тарыхнаама” деп аталган экинчи параграфта Кокон хандыгын жана хандыктын курамындагы кыргыздардын тарыхы, коомдук турмушу, хандыктын саясий турмушуна аралашуусу жана азаттык күрөштөрү, кыргыздардын тарыхый инсандарынын ишмердиктери советтик доордо кеңири изилденген. Марксисттик-лениндик теорияга негизделген советтик тарых илими 1920-30-жж. калыптанган. Ошол мезгилдеги эмгектердин катарына П.П. Иванов тарабынан 1939-ж., 2чи жолу системага салынып 1958-ж. жарык көргөн “Очерки истории Средней Азии (XVI – сер. XIX вв.)” эмгегин атоого болот. Бул эмгекте Кокондун экспансиялык аракеттерине байланыштуу Кокон хандыгы “колониалдык мамлекет” катары мүнөздөлгөн.

Советтик доордо тарыхты таптык көз караш менен изилдөө негизги багыт болгондугуна карабастан, Кыргызстандын көрүнүктүү окумуштуулары Б. Жамгерчинов, К.Усенбаев, А. Хасанов, В.М. Плоских Кокон хандыгынын тарыхы боюнча олуттуу эмгектерди жараткан.

Б.Жамгерчиновдун “Очерки политической истории Киргизии XIX в.” ж.б.. эмгектеринде Кыргызстандагы хандык бийликтин кулашы жана Кокон хандыгынын жоюлушу жөнүндө маалыматтар бар. Эмгекте Алымбек датка, Абдылдабек жөнүндө маалыматтар кезигет.

Окумуштуу А.Хасанов “Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70-х годах XIX в.” деп аталган эмгегинде, Кокон хандыгынын саясий тарыхына токтолуп, Шералы хандын бийликке келишиндеги Нүсүп миңбашынын ролу, Кудаяр хан болгондугуна карабастан иш жүзүндө бийлик Мусулманкулдун колунда болгондугун, хандыктын саясий турмушу туруксуз болуп, хандардын тез-тез алмашышы, ички биримдиктин жоктугунан экендигин көрсөткөн. Кыргыз элинин XIX к. 30-50-жж. элдик-боштондук кыймылдары Кокон хандыгын алсыратып, кыргыз эли Россиянын жардамынан үмүт кылган, деген тыянак чыгарган.

Академик В.М. Плоскихтин “Киргизы и Кокандское ханство” деп аталган эмгеги, Кокон хандыгы жөнүндө жана хандыктагы кыргыздардын саясий жана социалдык-экономикалык абалы, жергиликтүү башкаруу, агрардык мамилелер, салык системасы жана эзүүнүн түрдүү көрүнүштөрүн чагылдырган эң көлөмдүү эмгек болуп саналат.

Кокон хандыгын өзбек окумуштуулары тарабынан терең изилдөө XX к. 60-80-жж. күч алган. Ушул мезгилдеги олуттуу эмгектердин катарына Р.Н.Набиевдин “Из истории Кокандского ханства” деп аталган эмгегин

атоого болот. Эмгекте колдонулган кол жазма булактар, хандыктын саясий жана аскердик окуяларын баяндоодогу маанилүү көз караштар окумуштуунун изилдөөчүлүк деңгээлинин жогору экендигин көрсөтөт. Бул мезгилдеги Г.А. Хидаятовдун XIX к. экинчи жарымында Орто Азиянын Россиянын курамына кириши тууралуу материалдарга талдоо салган макаласы жана К.Ш.Шаниязовдун өзбек элинин этникалык тарыхындагы кыпчак компоненти жөнүндөгү эмгектерин атоого болот.

Окумуштуу Х. Бабабековдун “Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.” деген эмгегинде Кокон хандыгы жана XVIII-XIX кк. аралыгындагы элдик кыймылдар жөнүндөгү эмгегинде Алымбек датка, Курманжан датка, Искак Асан уулу Полот хан, Абдылдабек сыяктуу кыргыз тарыхый инсандарынын элдик-боштондук күрөштөгү эрдиктери баяндалат. Белгилеп кетчү жагдай, Х.Бабабеков алгачкы изилдөөлөрүндө кыргыздардын тарыхына тиешелүү маалыматтарды алда канча объективдүү баалаган. Постсоветтик жылдарда жазган эмгектеринде окумуштуу илимий принциптен четтеп кеткенин «История Коканда» деген китебинен байкаса болот.

Өзбекстандык окумуштуу (историограф, источниковед, библиограф) Б.В. Луниндин XIX к. 20-80-жж. Түркстанга келишкен орус саякатчыларынын, окумуштууларынын, аскер чиновниктеринин маалыматтарынын негизинде Орто Азиянын эли, саясий тарыхы, орус колониализми мезгилиндеги коомдук абалы, чарбасы жана маданияты жөнүндөгү көптөгөн материалдарды чагылдырган булакнаамалык китеби, мааниси жана илимийлиги жагынан совет мезгилиндеги фундаменталдык эмгектердин катарына кошулат.

Советтик мезгилде казак окумуштуусу Т.К.Бейсембиевдин бир нече эмгектери (“Тарихи-Шахрухи как исторический источник” ж.б.) жарык көрүп, ал Кокон тарыхын, анын булактарын жана тарыхнаамасын изилдөөгө арналган.

Жыйынтыктап айтканда, Советтик тарыхнаамада Кокон хандыгынын тарыхы ошол доордо үстөмдүк кылган идеологиялык буйрутманын талабына, таптык жана саясий конъюнктурага ылайык жазылса да, советтик тарыхчылар тарабынан Кокон хандыгы жана хандыктагы кыргыздар, кыргыз төбөлдөрүнүн орду жөнүндө маанилүү маалыматтарды камтыган эмгектер жарык көргөн.

“Постсоветтик жылдардагы тарыхнаама” деп аталган үчүнчү параграфта Кокон хандыгы жана андагы тарыхый инсандар боюнча мазмундуу эмгектер негизинен эгемендик доорго таандык экендиги белгиленди. Постсоветтик жылдарда Кокон хандыгы жана хандыктын саясий аренасындагы кыргыздар жөнүндөгү маселелерди изилдеп, кыргыз окумуштуулары: Т.Кененсариев, Ж.Жакыпбеков, Т. Өмүрбеков, Д.Сапаралиев, Ж.Алымбаев, Б.Абытов, Д.Сооданбеков, Б.Боотаева ж.б. көз караштардын көп түрдүүлүгүн чагылдырган эмгектерди жаратышты.

Кыргыз окумуштууларынын ичинен Т.Кененсариев тарыхнаамалык аспектиде олуттуу илимий эмгектерди жарыялады. “Кыргыздар жана Кокон хандыгы” деп аталган эмгегинде XVI к. баштап Фергана өрөөнүнө көчүп келип жайгашкан түрдүү тайпалардын курамынан көчмөндөрдүн “илатийа” деп аталган күчтүү этно-саясий жамааты пайда болгондугун, ал эми отурукташкан шаар-кыштак калкынан “сартийа” деп аталган жамаат түзүлгөнүн көрсөтөт. Илимпоз “Кокон хандыгын изилдөө жана кыргыз тарыхнаамасы. Талаш маселелер жана изилдөө перспективалары” деген 2 бөлүктөн турган макаласында “Кокон хандыгы кыргыз элинин тарыхында мыйзам ченемдүү тарыхый өтмүш болгон жана ал кыргыздардын өзбектер жана тажиктер менен катар эле орток хандыгы жана мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы” деген көз карашты сунуштаган. Т.Кененсариевдин Курманжан датка, Алымбек датка, Нүсүп миңбашы, Алымкул лашкер башы сыяктуу тарыхый инсандардын өмүрү жана ишмердигине байланышкан макалалардагы көз караштар кыргыз инсантаануусуна белгилүү деңгээлде салым кошту деп эсептейбиз.

Тарыхнаамачы-окумуштуу Ж.Жакыпбековдун “Социально-экономическое и политическое развитие кыргызов во второй половине XIX – начале XX вв: Историография проблемы” деп аталган 2003-ж. жарык көргөн илимий монографиясы XIX к. экинчи жарымынан – XX к. башында кыргыздардын эгемендикке ээ болгон жылдарын, хронологиялык жактан узак мезгилди камтыган эмгек болуп саналат. Илимий монографияда түрдүү мүнөздөгү жана багыттагы булактарга, илимий адабияттарга терең анализ берилет.

С.Сооданбековдун “Общественный и государственный строй Кокандского ханства” деп аталган эмгеги 2000-ж. жарык көргөн. Аталган эмгек эгемендүүлүккө ээ болуп, марксисттик-лениндик идеология артта калган учурда жазылгандыгына карабастан, хан эзүүчү таптын өкүлү жана коргоочусу болгон, Кокон хандыгы Орто Азиядагы элдердин патриархалдык – уруулук түзүлүшү кулап, феодалдык мамилелер орноп, Чыгышка мүнөздүү болгон феодалдык монархиялык мамлекет болгон, – деген советтик доордогу методологияга таянган таптык көз караштар орун алган.

Инсан таануу багытында окумуштуу Т.Өмүрбеков “Роль и место выдающихся личностей в истории Кыргызстана: сер. XIX-начало XX вв.” - деп аталган докторлук диссертациясын коргогон жана 2018-ж. жарык көргөн “Кыргыз тарыхы: улуу инсандары” деп аталган эмгегинин экинчи бөлүгүндө XIX к. ортосу – XX к. башында кыргыз тарыхында олуттуу роль ойногон инсандардын коомдук – саясий жана мамлекеттик көп кырдуу ишмердигин изилдеп, алардын элибиздин көз каранды эместиги жана эгемендиги үчүн күрөштөрүнө баа берген.

Окумуштуу Б.К.Абытовдун эмгектеринде Ош шаарынын байыркы жана орто кылымдардагы, жаңы доордогу тарыхы, анда жашап өткөн тарыхый инсандардын ишмердиги, Ош шаарында жана анын айланасында болуп өткөн тарыхый окуяларды изилдеген. Окумуштуу интернет булактарына жана мезгилдүү басма сөз беттерине жарыялаган

макалаларында Алымкул аталык менен Алымбек датканын саясий ишмердүүлүгүн салыштырып, талдоо жасаган. Автор Алымбек датканын саясий ишмер жана мамлекеттик жетекчи катары калыптанышын баяндап, ошол доордун саясий абалына токтолот. Макалада Алымкул аталыктын Ташкент салгылашуусундагы ролуна токтолгон.

Кокон доору окумуштуу Ж.Алымбаевдин “Кокон хандыгы жана Нүсүп миңбашы” деп аталган монографиялык эмгегинде хандыктын тарыхында кыргыздардан биринчи болуп миңбашылык аскердик даражага жеткен, XIX к. 20-40-жж. хандыктын саясий турмушунда активдүү роль ойногон Нүсүп миңбашынын аскердик-саясий ишмердиги терең изилденет. Китепте хандыктагы сот, аскердик иштер, салык, соода мамилелери революцияга чейинки доордо жарык көргөн тарыхнаамалык булактар аркылуу талдоого алынган. Ж.Алымбаев Таджирдин “Гарайби – и Сипах” кол жазмасындагы маалыматтарга таянып, Мадалы хандын Пекинге жиберген элчилери жөнүндө: Алим пачча Мадалы хандын жазган катын кытайдын хаканына тапшырганын, кокон-кытай келишимин түзүү үчүн жөнөтүлгөн элчиликтин курамында Нүсүп паңсат баргандыгын, Нүсүп ал элчиликтин аскер бөлүгүн жетектегендигин, Ч.Ч.Валихановдун маалыматына таянып элчилик топту Алим паша жетектеп баргандыгын белгилейт. Ошондой эле Ж. Алымбаевдин 2016-ж. коомдук илимдер журналына Москвадан жарык көргөн “Историография истории Кокандского ханства” деп аталган макаласында Кокон хандыгынын тарыхы революцияга чейинки орус тилдүү авторлордун эмгектеринде чагылдырылышы көрсөтүлөт.

“Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией” деп аталган Б. Боотаеванын эмгегинде XVIII к. кыргыздар жөнүндө өзбек феодалы Шахрух бийдин бийликке келиши, Кокондун калаа-ордо катары түптөлүшү Рахим бийден башталганын, Коженттин башкаруучусу Акбото кыргыз болгондугун белгилеген.

Окумуштуу Д.Б. Сапаралиев тарыхый инсандар: Акбото бий, Маматкул бий, Кубат бий жана Ажы бий жөнүндө архивдик маалыматтарга, орус, кытай жана жергиликтүү булактарга таянып жазган эмгеги “Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до сер. XIX в.” деп аталган. Окумуштуу Алымбек датканын саясий ишмердигин анализдеп, кыргыз төбөлдөрү XIX к. хандыкта чоң таасирге ээ болуу менен көз карандысыз саясат жүргүзгөн деген тыянак чыгарат, ал тургай Алымбекти бугу манаптары 1853-ж. 4-сентябрда Батыш-Сибирь губернатору Г.Х. Гасфордго жазган кайрылуусундагы “Алимбек хан (Алымбек) бизди байланышта жана биримдикте болууга чакырып, былтыр бузуп салган чепти калыбына келтирүүнү талап кылып, бизден салык чогултуп жатат, баш тартууга биздин эч кандай айлабыз жок”, - деген маалыматты келтирет.

Изденүүчү Т.Омурзакованын “Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк” деп аталган монографиясы 2015-ж. жарык көргөн.

Эгемендик доорундагы Кокон хандыгынын тарыхы боюнча жазылган фундаменталдуу эмгек өзбек окумуштуусу Б.М. Бабаджановго тиешелүү.

Окумуштуу «Кокандское ханство: власть, политика, религия», деп аталган монографиясында Кокон хандыгынын XVIII к. баштап, кулаганга чейинки саясий тарыхы баяндалып, жергиликтүү тарыхчылар тарабынан жазылган хроникалар хандыктын саясий, экономикалык жана социалдык тарыхы диний контексте каралып, кокон тарыхнаамачыларынын көз карашы талдоого алынган.

Окумуштуу Б. Бабаджанов эмгегинде «историю южных киргизов в искомый период (т.е. по крайней мере с начала XIX в. до ликвидации ханства) правильнее было бы рассматривать как часть истории Кокандского ханства, так как киргизы (равно как кипчаки, курама и др. племена и племенные объединения) вовлекались в политические события всего государства не как «чуждый элемент», а скорее как составная часть населения государства, вполне осознанно участвующая в борьбе за верховную власть, за влияние при дворе» деген пикири окумуштуулар Т.Кененсариевдин Кокон хандыгы кыргыздардын да мамлекеттүүлүгү болуп саналат, деген көз караштарына пикирлештигин байкоого болот.

Окумуштуу Р.Т.Шамсутдиновдун 1997-ж. “Амирлашкар Алимкул тарихи, Алимкул жангномаси” аттуу эмгеги жарык көргөн. Автор бул эмгегинде Кокон хандыгы өзбек, кыргыз, тажик элдеринин орток мамлекет экендиги жөнүндөгү көз карашты бышыктаган

Окумуштуу А. Мокеев “Абдылдабек жөнүндөгү газалды” талдоого алып, советтик тарыхнаамада бул баалуу тарыхый булак илимий эмгектерде кезикпегендиги Абдылдабек орустардын колониалдык саясатына каршы күрөшкөндүгү менен түшүндүрөт. Окумуштуу газалдын тарыхый тагдырына гана эмес, мазмунуна да талдоо жасаган.

Казах окумуштуусу Т.Бейсембиевдин 2009-ж. жарык көргөн «Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII – XIX веков» деп аталган 1263 беттен турган эмгеги Кокон хандыгынын тарыхнаамасы боюнча эң көлөмдүү эмгек болуп саналат. Монографияда Орто Азиянын тарыхы боюнча XVIII-XIX кк. камтыган, жергиликтүү кол жазма булактарын терең талдаган, фарс жана түрк тилдеринде жазылган 40тан ашуун кокондук хроникаларды талдоого алган. Аталган эмгекте Кокон хандыгынын социалдык-экономикалык, саясий, этникалык тарыхы, идеологиясы жана маданияты жөнүндө баалуу маалыматтарды алууга болот.

Окумуштуунун пикиринде кокондук тарыхнааманы изилдөөнүн негизги милдеттери толук чечиле элек. Фергана тарыхчыларынын эмгектери бир жерде топтолуп, ирээтке салынган эмес, чачкын жана түрдүү китепканаларда, сейрек кездешүүчү кол жазма фонддорунда жатат. Ушуга байланыштуу автор кокон хроникаларын баарын бири-бирине салыштырып, абдан терең талдап чыгуу керектигин сунуштайт. Биздин пикирибизде, Т.Бейсембиевдин Кокон хандыгынын тарыхый булактарын талдаган эмгеги Кокон хандыгынын жалпы тарыхнаамасына кошулган постсоветтик жылдардагы зор салым болду, деп эсептейбиз.

Советтер Союзу кулагандан кийин Батыш өлкөлөрүнүн окумуштууларынын Борбордук Азиянын тарыхына болгон кызыгуусу өстү. Орто Азия өлкөлөрү энергоресурстарды чыгаруучу регион катары Евроазиянын геосаясатында чечүүчү роль ойной баштагандыгы Батыш өлкөлөрүнүн окумуштууларынын Орто Азиядагы элдердин тарыхына анын ичинде Кокон хандыгынын тарыхына болгон кызыгуусун ойготкон сыяктуу. Ага мисал, Биз Лондондогу улуттук университеттин китепканасынан алып пайдаланган Огайо университетинин профессору, америкалык окумуштуу Скот Ливайдын Кокон хандыгынын тарыхы боюнча «Ферганская долина на перекрестке мировой истории: возрождение Коканда, 1709-1822 гг.» жана «Центральная Азия нового времени в мировой истории»-деп аталган макалалары Кокон хандыгынын тарыхнаамасы боюнча окумуштуунун жаңы көз караштагы оригиналдуу пикири десек болот. Анткени батыш коомчулугуна мүнөздүү болгон евроцентристтик көз караштан айырмаланып, окумуштуу Орто Азиянын тарыхына жаңы өңүттөн анализ жасаган. С. Ливай Кокон хандыгынын саясий тарыхына сереп салып, Алим хан башкарган жылдарда (1798-1810) Кокон хандыгында хандык бийлик орногон, Омор хан (1810-1822) бийлик кылган жылдарда “ислам режими” орноп, хандык бийликте “диндик легитимдештирүү” ишке ашырылган деп эсептейт. Окумуштуунун пикири боюнча Кокон хандыгы Кытай жана Россия империяларынын Борбордук Азияга болгон экспансиясы күч алган доордо пайда болуп, тышкы факторлорго карабастан гүлдөп өнүккөн. XVIII к. Борбордук Азия «дүйнөлүк тарыхтан оолак калган, анчейин мааниге ээ эмес булуңча болгон», - деген пикирге С. Ливай макул эмес.

Кокон хандыгынын тарыхына тиешелүү эмгектердин катарына япон окумуштуусу Тори Сагучинин “Кокон хандыгынын Чыгыш өлкөлөрү менен болгон соода байланыштары” деген эмгегин атоого болот, анда Сагучи хандыктагы бийликтердин алмашуусун, этникалык курамын жана Фергананын географиялык абалын, ошондой эле Кашкар менен Кокондун соода байланыштарынын тарыхын чагылдырат.

Чет элдик маалыматтардын катарына Лондондогу Королеванын географиялык коомунун архивинен алынган кол менен жазылган маалымат «Visit to Kokand» деп аталат. «Visit to the Alay steppe»- “Алай өрөөнүнө болгон саякат” Кокон хандыгы толук жоюла электе 1871-ж. жазылган кол жазманы атасак болот. Анда “... “ушул өрөөндө чоң кадыр – баркка ээ кыргыз аял Курманжан датка жашайт, ал белгилүү Алим датканын жесири, ал (Алымбек датка) Кокон хандыгындагы акыркы өз-ара согуштарда чоң роль ойногон. Ал Коконго каршы көтөрүлүшкө катышкандыгы үчүн өлтүрүлгөн. Азыр бийлик Курманжан датканын колунда”, деп жазылган.

Кокон хандыгынын тарыхы, тарыхнаамасы советтик жана постсоветтик мезгилдерде бир топ изилденгенине карабастан, методологиялык жана теориялык-концептуалдык аспектиде саясий окуяларды баяндоодо эски ыкманы колдонуу мүнөздүү. Хандыктын мамлекеттик түзүмү, мүнөзү, анын социалдык, диний, коомдук институттары толук изилденип бүтө элек. Кокон

тарыхы боюнча жазылган изилдөөлөр өтө кеңири экендигине карабастан, советтик жана постсоветтик жылдары жазылган эмгектер негизинен булак таануу мүнөздөгү эмгектер менен чектелген, ошондуктан, кокон тарыхнаамасындагы көптөгөн маселелерге методологиялык жана илимий-тарыхый жактан комплекстүү изилдөө маселеси азырынча алдыда, деген жыйынтыкка келдик.

“Илимий изилдөөнүн методологиясы, изилдөө ыкмалары жана булактык базасы” деп аталган 2чи бапта теманын объектиси, предмети, методологиялык негиздери жана изилдөө ыкмалары каралган.

Изилдөөнүн объектиси – Кокон хандыгы жана хандыктагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду.

Теманын предмети- Кокон хандыгынын түптөнүү мезгилиндеги кыргыз урууларынын, тарыхый инсандарынын ролу, хандыктын этносаясий абалы, Кокон хандыгынын мамлекеттик өзгөчөлүгү, анын өзбек (сарт), кыргыз жана тажик калктары үчүн орток хандык экендиги, Кокон хандыгынын бийлик аренасындагы Акбото бий, Кубат бий, Ажы бий, Нүсүп миңбашы, Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул лашкер башы, Полот хан – Искак Асан уулу жана Алымбек уулу Абдылдабектин орду ж.б. аныкталган.

Ар кандай илимий изилдөө методологиялык негиздерге таянат. Адамзаттын тарыхы, коомдук өнүгүүсү узак жана татаал процесс болгондуктан, анын пайда болуу тарыхы жана өнүгүү процессин андоо түрдүү багыттардын, теориялардын пайда болуусуна алып келген. Советтик доордо үстөмдүк кылган марксисттик теорияга ылайык тарыхый процессти изилдөөнүн бирдиктүү методологиясы таңууланган. Ага ылайык бүткүл дүйнөлүк тарыхый процесс коомдук-экономикалык формациялардын (алгачкы общиналык, кул ээлөөчүлүк, феодалдык, капиталисттик, коммунисттик) ырааттуу алмашуусу, бир формациядан экинчи формацияга өтүү аркылуу өнүгөөрү мыйзам ченемдүүлүк катары эсептелген. Өндүргүч күчтөр менен өндүрүштүк мамилелер шайкеш келгенде коом ырааттуу өнүгөт, алардын карама-каршылыгы күч алган шартта революцияларга алып келет, деген догмалык көз караш, тарыхый билим берүү системасында жана илимий изилдөөлөрдө идеологиялык методологиялык база катары колдонулуп келген.

Идеологияны тарыхтан бөлүп кароого болбойт, идеологиясыз коом да болбойт. Көз караштардын, пикирлердин көп түрдүүлүгү кеңири жайылган шартта да, илимпоз-тарыхчы социалдык жана саясий позициясы, багыты жок эмгек жаза албайт. Ошондуктан тарыхчы ар кандай шартта белгилүү идеологияны чагылдырат. Бирок бул идеология бийликтин, партиянын же кандайдыр бир саясий топтордун кызыкчылыгын көздөбөгөн идеология болууга тийиш. Илим биринчи кезекте: элдин, мамлекеттин, улуттун кызыкчылыгын коюп, чындыкты чагылдыруу максатына, жалпы адамзаттык баалуулуктарга таянууга жана адамзатка кызмат кылууга тийиш.

XIX-XX кк. чегинде батыш окумуштуулары тарыхый процессти локалдык цивилизациялардын айлампасы катары караган методология кеңири жайылган. Бул теорияга ылайык адамзат коомунун өнүгүүсү өз алдынча өнүккөн цивилизациялардын социалдык системасынын жыйындысы болуп саналат. Орус социологу Н.Я. Данилевский “Европа жана Россия” (1869) деп аталган эмгегинде цивилизация маселесине алгачкылардан болуп кайрылып евроцентризм идеясына каршы пикир менен чыгып, бир дагы - “маданий-тарыхый тип” башкалардан “өзгөчө, жогору, өнүккөн” болушу мүмкүн эмес, деген аныктамасын жарыялаган.

Локалдык цивилизация теориясынын өкүлдөрү катары О. Шпенглер, Ф. Бродель, А. Тойнби, Н.Я. Данилевский, Л.Н. Гумилев ж.б. эсептелет. Германиялык философ, культуролог О. Шпенглер, ар бир маданият бири-бирине байланышпаган тирүү организм сыяктуу: жаралуу, калыптануу, жок болуу процессин башынан өткөрөт десе, англиялык тарыхчы А.Тойнби адамзаттын тарыхын өнүгүүнүн бирдиктүү ички схемасы бар бир нече локалдык цивилизацияларга бөлүп, тарыхый процесстеги жалпы закон ченемдүүлүгүн ачып, цивилизациялар бири-биринен көз карандысыз жашаса да, алар баары бирдей баскычты: пайда болуу, гүлдөп өнүгүү жана кыйроо басып өтүшөт жана тарыхты бир түргө келтирүү (унификация) фактыларды бурмалоого алып келерин жазган. Ар кандай теория, постулат, идеянын жетишкендиги, кемчилдиги бар (плюс, минус). Ал тургай “цивилизация” түшүнүгүнүн 20дан ашуун аныктамасы бар. Антсе да СССРдин кулашы менен постсоветтик өлкөлөрдөгү коомдук жана гуманитардык илимде изилдөөнүн цивилизациялык багытына басым жасалып, “цивилизациялык мамиле” илимий таанымдын – методологиянын стратегиясы катары калыптана баштаган.

Эгер методология тигил бул объектти изилдөө процессинде изилдөөчү үчүн багыт берүүчү, жол көрсөтүүчү, жөнгө салуучу мааниси бар принцип болсо, метод ошол изилдөө процессинде туура жыйынтыктарды алууга мүмкүндүк түзүүчү зарыл ыкмалар болуп саналат. Изилдөөбүздө тарыхый-салыштырмалуулук, сын-пикир; анализ-синтез, тарыхый-биографиялык ыкмаларын колдондук.

“Кокон хандыгын жана хандыктын тарыхындагы кыргыз төбөлдөрүнүн ордун изилдөөнүн булактык базасы” деп аталган экинчи бөлүмдө жарык көргөн жазма булактар, нарративдик булактар, архивдик булактар жана оозеки булактар талдоого алынды.

Тарыхый булактар адамзаттык эс тутумдун казынасы болгондуктан, тарыхый изилдөөлөрдүн булактык базасын түзөт. Изилдөөдө Москва шаарында жайгашкан РФнын Борбордук мамлекеттик аскердик-тарых архивинин (РФ ЦГВИА) курамындагы Башкы штабдын Военно-ученый архив (ВУА) фондундагы Башкы штабдын Азия бөлүмүнүн 1732-1916-жж. камтыган 400-фондунда сакталган документтерди колдондук. Орто Азиядагы согуштук аракеттерди чагылдырган 438-фонддун материалдарын пайдаландык.

Биз изилдеген темага тиешелүү материалдар РФнын Санкт-Петербургдагы Мамлекеттик тарых архивиндеги фонддордо да сакталган. Мисалы, 560-фонддо – Орто Азияны басып алууга тиешелүү материалдар, ал эми 954-фонддо Түркстан генерал-губернаторлугунун биринчи генерал-губернатору К.П.фон-Кауфмандын (1818-1882) ишмердигине тиешелүү документтер, 1284-фонддо Түркстан генерал-губернаторлугунун отчету камтылган тарыхый маалыматтар сакталган.

Өзбек Республикасынын Ташкент шаарында жайгашкан Борбордук мамлекеттик архивиндеги И-1-фонддогу Түркстан генерал-губернаторунун канцеляриясынын материалдары, И-19-фондундагы Фергана облустук башкармасынын документтери, И-715-фонддогу “Түркстанский край. Сборник материалов для истории его завоевания”, деп аталган полковник Серебренниковдун даярдаган жыйнагы пайдаланылды.

Изилдөөбүзгө керектүү айрым маалыматтар Казак Республикасынын Алматы шаарында жайгашкан Борбордук мамлекеттик архивиндеги 3-фонддон табылып, такталган соң, илимий айлампага киргизилди.

Өзбекстандагы Чыгыш таануу институтунда эмгектенген окумуштуу, т.и.д., профессор Б.М. Бабаджановдун илимпоздук жана интеллектуалдык жардамы менен “нарративдик” – жергиликтүү жазма булактардын котормосун пайдаландык. Латынча “нарраре – жазуу” деген түшүнүктөн алынган нарративдик эмгектер олуттуу булактык база катары талдоого алынды. Эмгектерде авторлор окуялардын түздөн-түз катышуучулары же күбөлөрү катары баяндаган Кокон хандыгы жөнүндөгү түрдүү маалыматтар камтылган Аларга:

- Мухаммад Хакимкан төрөнүн «Мунтахаб-ат таварих» («Тандалган летописер»). ИВ РУз., инв. № 592;
- Жунай Молдо Аваз Мухаммад Аттардын «Тарих-и джаханнамай» («Летопись показывающая мир»);
- Мырза Рахим Ташкандинин «Ансаб-ас салатин ва таварих-ал хавакин» («Хандардын тарыхы жана султандардын генеалогиясы»);
- Төрө Андижанинин «Мират ал-футух» («Жеңиштердин сооту»).
- Абу Убайдулла Мухаммаддын «Хуласат ал-ахвал» («Краткое изложение (жизненных) обстоятельств»), № 2084, 240 б.;
- Мухаммад Азиз Риза Маргинанинин “Таснифи-и гариб” («Редкостное сочинение»), № 11108 ИВАН РУз., 441 б. кол жазмасынын Ташкенттеги Чыгыш таануу институтунда сакталган эмгегинин түп нускасы.
- Худаярханзаде. Анджум ат-таварих (Звезды истории). / Перевод с персидско-таджикского языка Ш.Вахидов и С. Елишбаев. – Ташкент, 2011., сыяктуу маанилүү эмгектер кирет.

Жарык көргөн жазма булактар, массалык маалымат каражаттары. Мындай булактарга Россия империясынын кызыкчылыгына кызмат кылган орус саякатчылары, илимпоз чыгыш таануучулар, аскер төбөлдөрү, чалгынчылар тарабынан жазып калтырылган эмгектер кирет.

Алар империялык кызыкчылык үчүн жазылса да, жергиликтүү калктын тарыхы боюнча көптөгөн фактыларды калтыргандыгы менен маанилүү.

Орус географиялык коомунун: “Записки РГО”, “Вестник Российского Географического Общества”, “Известие Российского Географического Общества” сыяктуу басылмалары, гезиттерден: “Голос”, “Туркестанские ведомости”, “Русский инвалид”, журналдардан “Военный сборник”, “Вестник Европы”, “Исторический вестник” деп аталган басылмаларга жарыяланган материалдарды изилдөөбүздө маанилүү тарыхый булак катары пайдаландык.

«Фаргана хандарынын тарыхы» - тарыхый булак катары” деп аталган үчүнчү бөлүмдө Кокон хандыгынын тарыхы жана андагы кыргыз төбөлдөрүнүн ролу боюнча өзгөчө орунду ээлеген эмгекке талдоо жасалган. Кокон хандыгынын тарыхына байланышкан көлөмдүү кол жазма эски чагатай тилинде жазылып, эмгектин автору Зиябидин Максым кыргыз болгон. «Фаргана хандарынын тарыхы» 833 барактан же 1666 беттен турат. Кол жазма хандык жана хандар жөнүндө жазылган мурдагы жергиликтүү авторлор жазган кол жазмаларга салыштырмалуу көлөмдүү жана узак убакытты камтыйт. Мазмуну жагынан атайын тапшырма менен жазылган эмгектер сыяктуу эле хандарды ашыра мактоолор, тавтологиялык кайталоолор көп, ошол эле учурда мурда кезикпеген жаңы маалыматтар менен хандыктын тарыхын толуктагандыгын айтууга болот. Эң негизиси, бул кол жазманын Кокон хандыгы жоюлгандан кийин да тагдыры уланып, автор Түркиядан келген Абдурахим эфендиге кол жазманы 1882-ж. тапшырган. Эмгекте Кудаяр хандын өмүрүнүн акыркы мезгили жана өлүмүнө чейинки маалыматтар баяндалган. Кол жазмада Кокон мамлекетинин хандарынын, элинин тарыхы, согуштук өнөрү, элдин жашоо-тиричилиги, каада-салты, үрп-адаттары, жалпы эле маданияты, чарбасы жөнүндө образдуу түрдө чагылдырылган бай маалыматтар камтылган. Тарыхый инсандардан Нүсүп миң башы, Алымбек датка жана Шералы хан, Кудаяр хан ж.б. жаңы маалыматтар камтылган. Ошентип, өз доорундагы билимдүү адам катары хандыктын иш-кагаздарын тейлеген З. Максымдын Кокон хандыгы жана кыргыздар жөнүндө жазган “Фаргана хандарынын тарыхы” аттуу эмгеги Кокон тарыхы жана кыргыздар үчүн олуттуу тарыхый булак болуп саналат.

Үчүнчү бап “Кокон хандыгынын мамлекет катары калыптанышы, башкаруу түзүмү, этностук курамы” деп аталып, анда Кокон хандыгынын саясий тарыхы каралып, Кокон ээлиги түптөлгөндөн баштап дээрлик бир кылымга жакын убакыт мамлекеттүүлүктүн статусуна жооп берген атрибуттары: так белгиленген чек ара, борбордук бийликтин бардык аймактарга бирдей таасири, эл аралык таануу, мамлекеттин пайда болгондугу жөнүндөгү так белгиленген дата кезикпегендиги, натыйжада хандыктын түптөлүүсү узак жылдарга созулган татаал процесс болгондугу баяндалат.

Нарративдик булактардагы маалыматтарда алгачкы учурдан баштап эле бийлик үчүн күрөш ич-ара миндердин ортосунда жүргөндүгү, натыйжада Шахрух бийдин атасы менен бир тууганынын ортосундагы тирешүү жашы жете элек *Шахрукту «ак кийизге отургузуп»* бийликке алып келгендиги,

миндерде регенттик институту (жашы жете элек өспүрүмдүн ордуна башкаруу) алгачкы түптөлүү мезгилинде эле башталгандыгы диссертацияда көрсөтүлөт. Кийин бир туугандар жана уруулар ортосундагы кандуу чыр-чатактар, кландар ортосундагы тынымсыз күрөш жана регенттик башкаруу Кокон хандыгынын тарыхында кадимки мыйзамдуу көрүнүшкө айланган деген тыянак чыгарылат. Ошондой эле бул бөлүмдө Шахрук бийдин тукумдарынын бийликти бекемдеп, жаңы ээликтерди кеңейтүүгө кылган аракеттери баяндалат. Шахрук бийдин мураскери Абду-Рахим бий атасы баштаган кеңири масштабдагы курулуш иштерин улантып, Коконду жаңы бийликтин борборуна (калаага) айландырган, ал жер “Рахим бийдин калаасы” деп аталган. Кокон ээлигинин экономикалык жана саясий жактан өз алдынчалыкка ээ болгон мезгили калаанын - борбордун пайда болуусу Абду-Рахим бийдин аты менен байланышкан. 1740-ж. чейин “Эски коргон” деп аталган. Агасын өлтүрүп бийликке келген Коженттин башкаруучусу Абдал – Керим бий (1733/35-1750/1751) Кокондун айланасын коргон менен тостуруп, эски ордону жаңы коргонго көчүргөнү баяндалган.

1751-ж. Абдал – Керим бий каза болгондон кийин Коконду башкарууну чоң баласы катары бийлик талашкан жунгарлардын таасириндеги Бабабекти такка олтургузушкан. Бирок арадан бир жыл өтө электе Оро - Төбөгө болгон жүрүштүн учурунда кутум уюштурушуп, Бабабекти өлтүрүп, 1753-ж. Абду Рахим бийдин баласы Ирдана бийликке келген. Ал башкарган жылдарда хандыктын аймагына Анжиян, Наманган, Маргалаң кошулган. 1758-ж. Ирдананы Бухарада көз каранды эмес мамлекеттин башчысы катары кабыл алышкан.

Ирдана бий 1764-ж. каза болгондон кийин бийликке келген Абду-Рахим бийдин баласы Нарбото өзүн «хан» же «султан» деп атоого батынган эмес, болгону «бий» «аталык» деген титулдарды колдонгон, Ушуга байланыштуу изилдөөдө ал учурда миндер ич-ара чырдашып моралдык жактан алсыз болгондуктан, алардын хан болуу максаты түйүлдүк абалында болсо керек, деген тыянак чыгарылат. Изилдөөдө көрсөткөндөй, Нарботонун баласы Алимхан башкарган жылдар (1798/99 – 1810/11) хандыктын тарыхындагы бурулуш жылдар болгон, анткени Алим хандын мезгилинде Кокон мамлекетинин саясий ролу күчөп, “Кокон хандыгы” деп атала баштаган. Алим хан миндердин арасынан биринчи болуп өзүн расмий “хан” деп жарыялап, өз доорунун күчтүү монархиялык мамлекетин курууга киришкен. Максатын ишке ашыруу үчүн бийлигин борбордоштурууда таяныч боло турган тоолук тажиктерден – галчалардан турган жалданма аскерлерден армия түзгөнү, Кураманы басып алып, бийлигин бекемдеп, хандыктын аймагы эки эсеге кеңейткени жазылган, үчүнчү бөлүмдө.

Кутумчулардын колунан каза болгон Алим хандан кийин бийликке келген анын иниси (1811-1822) Омор хан басып алган аймактарга саясий бийлигин бекемдөө жана экономикалык таасирин күчөтүү үчүн коргондорду курдурган. 1817-ж. Сыр-Дарыянын төмөнкү агымына Ак мечит (азыркы Кызыл-Ордо) чебин куруп, ал эми 1820-жылы Аулие –Ата (азыркы Жамбул)

шаарын негиздеген. Мамлекеттин экономикасы жөнгө салынып, казына байыган.

Аталган бөлүмдө кыргыздарды Кокон хандыгына биротоло баш ийдируү Омор хандын баласы Мадалы хан башкарган жылдарга (1822-1842) туура келери, ошол мезгил Кокон хандыгынын социалдык-экономикалык жана саясий жактан өнүккөн учур болгону, 1830-жж. Коконго Фергана өрөөнү толугу менен, Памир, Кожент, Жызак, Ташкент, Түштүк Казахстан, кыргыздар жашаган бардык аймактар, Кашкардын белгилүү бир бөлүгү карап калганы баяндалат. Тышкы саясатта 1832-ж. Кокон – Пекин келишими чоң ийгилик болгону, тарыхый булактарга таянып, бул келишимди түзүү үчүн делегацияны жетектеп Алымбек датка, ал эми аскердик кошуунду жетектеп Нүсүп бий баргандыгы белгиленет. Бул мезгилде Кокон хандыгынын территориясы болуп көрбөгөндөй кеңейип, эң жогорку чекке жеткени, бирок, хандыктын аймагы шарттуу түрдө туруктуу чек арага ээ болбой, талаш аймактар көп учурда хандыктардын ортосунда аморфтук мүнөзгө ээ болгон], деген тыянак жазылат. Аталган бөлүмдө Мадалы хан башкарган акыркы жылдары хандыктын өнүгүү көрсөткүчү кескин төмөндөгөнү аргументтер жана фактылар менен көрсөтүлөт.

Хандыктагы кызматтардын башкаруу иерархиясы. Бул бөлүмчөдө Кокон хандыгынын тарыхынын өзгөчөлүгү борбордошкон бирдиктүү мамлекет катары калыптануу процесси дээрлик бир кылымга жакын убакытка созулганы, хандыкта эң жогорку бийлик ээси хан деп эсептелгени, хандыкка талапкер сөзсүз хандык династиядан, миң уруусунун өкүлү болууга тийиш болгондугу маалымдалат. Алим хан бийликке келгенден баштап, хандын беделди бир топ жогорулаган. Бирок изилдөөлөр көрсөткөндөй, Алим хан бийликти бекем кармоого аракет кылганы менен, хандын бийлиги алсыз болгонун жана мамлекеттик башкаруу органдары борбордошкон тартипке салынбаганын көрсөтөт.

Диссертациялык изилдөөбүздө Кокон хандыгындагы кызматтар жана даражалар учурдун түшүнүгү менен такталды. Мисалы, миңбашы, кушбеги, аталык, мырзабашы, шигавул, афтабачы, датка, эшик-агасы, токсаба, диванбеги өңдүү кызматтардын орду такталды. Ал эми аскер кызматкерлери: амирлашкар-башкы командачы, найиб–башкы командачынын орун басары, паңсат башы–хандын сарайынын башкы нөөмөтчүсү, паңсат - кавалериянын капитаны экендиги көрсөтүлдү. Бул кызматтардын же чиндердин статусу шартка жараша өзгөрүп кеткен учурлар болгонун, хандыктын аймагы вилайеттерге бөлүнгөнүн, вилайеттерди - аталык, кушбеги, парваначы, ынак, датка, диван беги деген титулдар менен төбөлдөр башкарышканы белгиленди.

Этностук курамы, деп аталган бөлүмчөдө Кокон хандыгынын тарыхый-географиялык ядросун түзгөн Фергана өрөөнүнүн этникалык курамы жөнүндө алгачкы илимий маалымат теги венгр, француз этнологу Уйфальви де Мезо-Ковездге таандык. 1876-ж. жана 1887-жж. эки жолу келген илимий экспедициянын жыйынтыгы менен жалпы 6 томдон турган “Французская

научная экспедиция в Россию, Сибирь и Туркестан” деп аталган эмгек жарык көргөн. Ал илимий эмгектин «Фергананын калкы» деп аталган бөлүмүндө Фергана өрөөнүндөгү элдердин этногенезине жана этногеографиясы боюнча маселелерге токтолгон жана калктын этникалык курамы жөнүндө: Фергана өрөөнүндө жашаган калктын көпчүлүк бөлүгү - бул бир нече элдердин жана уруулардын узак мезгил аралыгындагы аралашуусунун натыйжасы экендиги көрсөтөт. Алардын жалпы санынан 13 негизги элдерди жана этникалык тайпалар аталган. Эмгекте Фергананын негизги калкын: каракыргыздар, кыпчактар, сарттар, өзбектер, өзбек-кыпчактар, сарт-өзбектер, үч типтеги тажиктер, каракалпактар, каракытайлар, кашкарлыктар, галчалар, турук-түрктөр, эки типтеги цыгандар (отурукташкан-мазангдар жана тентигендер - лөлүлөр), ошондой эле азыраак санда афгандар, перстер, индустар түзөт,-деп жазган.

Кокон хандыгынын аймагы эзелтеден этникалык татаал процесстер жүргөн аймактардын катарына кирип, бул регион орто кылымдардын эрте доорунан баштап иран, түрк, монгол тилдүү маданияттардын жуурулушкан очокторунан болуп келгендигин окумуштуу О. Каратаев да “Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын этностук курамы” деп аталган макаласында өрөөндүн аймагы отурукташкан жана көчмөн элдердин, тилдик чөйрөлөрдүн, түрдүү диний ишенимдердин, агымдардын кайчылашкан, синтездешкен, аркыл этностордун ассимиляциялашып, аралашкан аренасына айланган аймак экендигин ырастайт.

Жергиликтүү булактардан Кокон хандыгынын тарыхы боюнча алда канча ири булак катары эсептелген Молдо Нияз Хокандинин “Тарих-и Шахрухи” деп аталган эмгегинде, Кокон хандыгынын этностук курамына сарттар, миңдер, жүздөр, кырктар, кыргыздар, кыпчактар, тажиктер, казахтар, түрктөр, түркмөндөр, каракалпактар, курамалар, кенегестер, калмактар, арабдар ж.б. уруулук аталыштар жана этнонимдер кезигери белгиленди. Жерине карата аталган: самаркандилер, кухистанилер, каратегиндиктер, вахандыктар, дарваздыктар, бадахшандыктар ж.б. десе, аскердик кызмат өтөгөн тоолук тажиктерди – галчалар деп атаган. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, бул чөлкөмдө жыштыгы боюнча сарттар, кыргыздар жана кыпчактар алдыңкы орунда турарын, бул үч этностун Кокон хандыгындагы социалдык жана саясий ролу жогору болгондугун көрсөтөт. “Сарт” термини социалдык-экономикалык маселелерде колдонулса, “кыргыз”, “кыпчак” этнонимдери саясий окуяларга байланыштуу айтыларын тастыкталды.

“Миң уруусу жана «Алтын бешик» жөнүндөгү уламыш Кокон хандарынын легитимдүүлүк идеологиясы” аталган экинчи параграфта Кокон хандыгынын саясий тарыхында тактоону талап кылган генеалогия маселесине көңүл бурдук. Сарай тарыхчылары тарабынан жазылган эмгектерде: Мырза Каландар Исфараги жазган “Шахнама-йи Умар-хани” баяндамасында, “Тухфат ат-таварих-и хани”, “Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин”, “Анджум ат таварих”, “Тарихи Фаргана” ж.б. кол жазмаларда миң уруусунун тегин Кокон хандарынын генеалогиясы - миңдер

династиясынын теги “Алтын бешик” жөнүндөгү легенда менен байланыштырышкан.

XVIII к. башында Фергана өрөөнүндө өздөрүнүн бийлигин легитимдештирүү максатында миң уруусунун өкүлдөрү тарабынан ойлонуп чыккан «Алтын бешик» жөнүндөгү уламыш дээрлик хандык жоюлганга чейин өз күчүн жоготпой сактап келген. Анын мааниси, Улуу Моголдор империясын негиздөөчү Бабур өзбектерден качып баратып, аялы төрөттөн каза болгондуктан бешиктеги баласын калтырып кетүүгө аргасыз болгон. Баланы көчмөн төрт уруунун башчылары таап алышкан, алар: миң, кырк, кыпчак жана кыргыз. Баланы бөлөгөн алтын бешикте асем буюмдар болгондуктан, анын ак сөөктөрдүн тукумунан экендигин баамдаган алар ага «Алтын бешик» деп ат коюшкан, миң уруусу ошол Бабурдун тукумунан тараган деген уламыш жашаган.

Миңдердин “Алтын бешиктен” тарагандыгы жөнүндөгү легенданы ойлоп табууга себеп болгон зарылдык, бийлигин мыйзамдаштыруу үчүн коомдук пикирди түзүү, миңдердин бийлигин калк таанып, кабыл алуусу оңойго турбагандыгын көрсөтөт. Ошондой эле өздөрүн ислам динин таркатуучу Пайгамбардын урпагыбыз дешкен “сейиддер жана кожолордун” (учурда Чадак кожолору) жергиликтүү калкка таасири күчтүү болгондуктан, аларды саясий аренадан өчүрүп салуу да кыйынчылыкты туудурган. Алар конкреттүү этнографиялык эмес, сословиялык группага кирсе да хандыктын тарыхында, жергиликтүү калктын социалдык, саясий жана диний турмушунда абдан чоң роль ойноп тегин генеалогия боюнча Чыңгыз ханга байланыштырышкан. Бул легенда Кокон хандыгында чыныгы догма жана императив (шексиз талап) катары кабыл алынып, бийлик кылууга укуктуулуктун “фатвасы” болгон, бул маселеге шектүү кароого эч ким батынган эмес. Натыйжада, уламыш чындыкка айланып, Фергана элинин аң-сезимине сиңип, алардын жашоо мыйзамын аныктаган жана түпкү тегин хан деп атоого өздөрү батынбаган Тимуриддер аркылуу Чыңгыз ханга байланыштырган бул чайкоочулук түрдүү модификацияда колдонулуп, дээрлик хандык жоюлганга чейин өз күчүн жоготпой, «хандык бийликти» бекемдеп, мыйзамдуулугун сактоо үчүн негизги ресурс катары кызмат кылган.

Амир Темир чыңгызиддердин тукумунан болгон эмес, ошондуктан ал өзүнө хан эмес, “эмир” титулун ыйгарган дешсе, ошол эле Бабур, Кабулду басып (1504) алгандан кийин өзүн «падыша» деп жарыялап, хан титулун алууга батынбагандыгы айтылат. “Алтын бешик” жөнүндөгү ойлоп табылган уламыш «хандык бийликти» бекемдеп, мыйзамдуулугун сактоо үчүн негизги ресурс катары кызмат кылган деген тыянакка келдик.

Ошентип, Кокон хандыгындагы калктын этностук курамы бир жактуу каралып, толук изилдене элек темалардан болуп саналат. Анткени совет доорунда изилденген эмгектерде Кокон хандыгы жана андагы этностор аралык мамилелер жөнүндө сөз болсо, «эзүүчүлөргө каршы өзбек жана кыргыз эмгекчилеринин таптык тилектештиги жана достуктун башатын

аныктоого, түрдүү элдердин жана этникалык тайпалардын интернационалдык кызматташуусуна» негизги көңүл бурулган жана хандыктын калкын негизинен өзбектер, тажиктер, кыргыздар жана казактар түзгөн, - деп чек коюлган.

Бул параграфта биз «өзбек» деген терминдин келип чыгышы, XIX к. номенклатурада кезикпеген термин кандайча титулдук этноско айланып Орто Азиядагы үч хандык кандайча өзбектердин хандыгы болуп калган деген суроолордун айланасында изилдеп, өзбектердин 92 уруусу катары айтылып келген кыпчактар, наймандар, уйгурлар, мангыттар, коңурат, барлас, меркит, кийат, кереит ж.б. уруулар жөнүндөгү тарыхый чындыкты тактоо маселесине да токтолдук.

Тарыхта өзбек улусу Урал менен Сыр-Дарыянын ортосундагы талаа мейкиндигин ээлеп, XV к. Өзбек хан каза болгондон жүз жылдан кийин мамлекеттик биримдик катары түптөлгөнү белгилүү. «Өзбек» деп аталган термин түрк-моңгол династиясынын көрүнүктүү лидеринин аты менен ассоциацияланып, теги боюнча Өзбек ханга эмес, Жучинин экинчи аялынан төрөлгөн кенже баласы Шейбаниге байланышкан мамлекет негизделген. Дешти-кыпчактагы көчмөн уруулар – түрктөр, карлуктар, кыпчактар, коңураттар, миңдер, меркиттер, дуглаттар менен ассимиляцияланып, натыйжада отурукташкан - сарттар деп аталган калктын социалдык жаңы биримдик пайда болгон.

Ошентип, теги түрк көчмөндөр менен өзбек ысымын алган түрдүү этникалык көчмөн уруулардын бирикмеси отурукташып, алар менен тажиктердин бир бөлүгү жана Мавераннахрга келген ирандыктар, гректер, уйгурлар жана индиялыктар, арабдар жана монголдор, кыпчактардын түрктөшкөн уруулары менен келгиндердин аралашуусунан жүздөгөн жылдардын аралыгында түрдүү уруулардын аралашмасы менен сарт деген, 1924-жылдан баштап, азыркы өзбек деген жалпы этникалык бирикме пайда болгон. Алардын биригүүсүндөгү негизги маркер ислам дини болуп саналган.

Андан ары академиялык басылмаларда «Азыркы учурдагы Өзбек Республикасындагы өзбектер, Мавераннахрдын аймагында куралып, жүздөгөн жылдардын аралыгында келгин жана жергиликтүү түрктөшүп кеткен уруулардын аралашып сиңишип кеткен кошундусу– ирандыктар, гректер, бир аз бөлүгү кытайлар (Кашкарда жашаган уйгурлар -Т.О.) жана индиялыктар, арабдар, моңгол-кыпчактарды айтышат. Басып алган өзбектер азыркы өзбек элинин бир гана бөлүгү болуп саналат,- деп белгилейт.

Изилдөөбүзгө таянып биз, Кокон хандыгынын тарыхындагы өзгөчөлүк улуттук эмес, уруулук аталыш көпкө чейин сакталган. Ошондуктан хандыктын этностук курамы улуттардын биримдиги эмес, уруулардын кошундусу катары караса болот, деген жыйынтыкка келдик. Кокон хандыгында улуттук маанидеги башкаруу эмес, уруулук деңгээлдеги башкаруу болгондугу, мамлекет деп аталган европалык классикалык

түшүнүктөн алда канча алыс экендигинен, алар азиянын менталитетине негизделген башкаруунун өзгөчөлөнгөн формасы болгондугунан кабар берет.

“Сарттар - Кокон хандыгындагы калктардын социалдык жаңы биримдиги жана кыпчактардын Кокон хандыгынын тарыхындагы ролу” деп аталган үчүнчү параграфта XIX к. эле илимий-популярдуу эмгектерде, статистикалык, архивдик материалдарда катуу талаш-тартышты, кызуу полемиканы жараткан “сарт” термини жана сарттар деп аталган калктын социалдык жаңы биримдиги жөнүндөгү маселе каралат.

«Сарт» темасына Россия империясынын илимий чөйрөсүнүн белгилүү изилдөөчүлөрү: Аристов Н.А., Бартольд В.В., Вельяминов-Зернов В.В., Кун А., Костенко Л.Ф., Наливкин В.П., Остроумов Н.П., Терентьев М.А., Федченко А.П. ж.б. кайрылган.

Сарт маселесине кайрылган кыргыз тарыхчысы Арслан Койчиев : Орто Азия элдерин улуттук бөлүштүрүүдө сарттардын тагдыры түрдүү күчтөрдүн колундагы саясий куралга айланган. Большевиктер... сарттарга таянып, «өзбек» деген жаңы ат менен «түрктөрдүн жалпылыгын түзүүнү чечишкен, - деген пикирде болсо, өзбек социологу А.Ильхамов көчмөн жашоосун таштаган жана өздөрүнүн кайсы урууга таандык экендигин унуткан түрктөрдөн келип чыккан жана отурукташкан түрк тилдүү элдердин басымдуу бөлүгү шаардык калктан турган, ошондой эле түрктөшүп кеткен тажиктер - сарттар, - деген пикирин жазган. Изилдөөбүз көрсөткөндөй советтик доордо өзбек окумуштууларынан бул темага ачык кайрылууга эч ким батына алган эмес. Анткени 1926-жылдан баштап коммунисттик партиянын генералдык багытына жана Москванын улуттук саясатына ылайык, Орто Азиянын этнографиялык картасынан «сарт» деген термин жоголгон.

Бул параграфта Фергана өрөөнүндө отурукташкан «сарт» деп аталган элдер, чарбасынын тиби, бирдей жашоо образы, тилинин окшоштугу, аң-сезиминин жакындыгы менен түрдүү этникалык элементтердин татаал синтездешкен курамынан түзүлгөн элдер болуп саналат. Демек, сарттар – хандыктагы калктардын социалдык жаңы биримдиги болуп саналган, - деген жыйынтыкка келдик.

Кыпчактардын Кокон хандыгынын тарыхындагы ролу, деген бөлүмчө Кокон хандыгынын аймагында жашаган калктардын ичинен тагдыры татаал драмага кабылган кыпчактар маселесин талдап, Кокон хандыгындагы көптөгөн драмалуу окуялардын жигердүү катышуучулары (1853-ж. Кудаяр хан тарабынан уюшулган «кыпчак кыргынын», андагы Мусулманкулдун өлтүрүлүшү) «кыпчактардын» саясий ролу жана алардын Кокон тарыхындагы ордун аныктоого аракет жасадык.

А.Кун, Н. Петровский, А.П. Хорошхин сыяктуу изилдөөчүлөр хандыкта саясий бийликти басып алуу үчүн кутумчулук, интриганын уюштуруучусу Мусулманкул болгон. Ал бийликке жетүү үчүн дайыма айлакердик менен ыңгайлуу учурду күтүп, каршы тарапты жок кылчу. Кыпчактардын текеберлиги көптөгөн жылдар кандуу кармаштардын жана

толкундоолордун негизги себеби болгон. Кыпчак төбөлдөрүнүн, өзгөчө Мусулманкулдун жүрүш-турушу кыпчак кыргынына алып келген, деген тыянакты ырасташат. XIX к. геноциддик окуяга себеп болгон кырдаал хандыктын тарыхындагы маанилүү маселе болуп саналат.

“Кокон хандыгынын саясий аренасындагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду” деп аталган 4чү баптын биринчи параграфында XVIII к. кыргыздардын коомдук жана саясий ишмерлери – Акбото бий, Кубат бий жана Ажы бийдин Кокон бийлери менен болгон саясий жана социалдык мамилелери каралган. XVIII к. кыргыз уруулары менен Кокон, Цин дөөлөттөрүнүн ортосундагы түрдүү саясий кырдаал жана алардын кыргыздар жашаган аймактарды басып алууга умтулган аракеттери кыргыздардын өз алдынчалыгы үчүн күрөшүнө жетекчилик кылган бир нече уруу башчыларын саясий аренага алып чыккан. Алардын ичинен диссертацияда: Акбото бий, Кубат бий жана Кокон менен Кашкардын ортосундагы тоолуу жерлерди мекендеген адыгине уруулук бирикмесинин башчысы Ажы бийдин ишмердиги комплекстүү каралды.

Кыргыздардын өткөн доорлордогу коомдук жана саясий турмушун, кыргыз төбөлдөрүнүн саясий, аскердик иш-аракеттерин чагылдырууда оозеки тарых жана нарративдик булактар тарыхый булак катары маанилүү роль ойнойт. Советтик мезгилде колдонуудан сыртта калган же тыюу салынган оозеки маалыматтарды дүйнөлүк илимий чөйрө “оозеки тарых” катары XX к. эле кеңири колдонуп келген.

Советтик доордо оозеки маалымат адабиятчылардын гана изилдөө объектиси болуп, тарыхчылар жана этнографтар оозеки булактарды колдонууда өзгөчө “кылдат” болууга аргасыз болушкан. Анткени расмий бийлик үчүн оозеки тарых партиялык жана таптык принциптерге каршы келген. Дүйнөлүк тарых илиминде “Oral History” (Оозеки тарых) XX к. бери илимий айлампада колдонулуп келгенине 1935-ж. Ирландияда түзүлгөн Фольклордук институтунун, 1973-ж. бери Англияда иштеген Оозеки-тарых коомунун ишмердиктери далил болот. 1991-ж. МГУда Оозеки тарых бөлүмү түзүлсө, 2001-жылдан баштап Санкт-Петербургдагы Европа университетинде Оозеки тарых борбору иштей баштаган. Демек оозеки маалыматтарды, фольклордук материалдарды дүйнөлүк тарыхы илими да жерибестен тарыхый булак катары колдонот. Анткени оозеки маалыматтар аркылуу тарых коомдук баалуулуктардын критерийин - чен-өлчөмдү аныктайт. Ошондуктан биз диссертацияда өткөн доорлорду оозеки - муундан- муунга, атадан-балага өтүп сакталып келген оозеки фольклордук маалыматтарды Акбото, Кубат, Ажы бийлердин ишмердиктерин изилдөөдө кеңири колдондук.

Нарративдик булактарда Акбото бий жөнүндөгү алгачкы маалыматтар “Мунтахаб ат-Таварих” кол жазмасында Коженттеги окуяларга байланыштуу кокон бийлеринин XVIII к. тарыхын баяндоодо эскерилет. Кол жазмада Кокон ээлиги калыптана баштаган эң алгачкы мезгилден баштап эле кыргыздар Фергана өрөөнүндөгү ар кандай окуяларга активдүү

катышкандыгы, ал эми XIX кылымдан баштап Кокон хандыгынын бийлик бутактарында көрүнүктүү кызматтарды ээлешкендиги баяндалып, кыргыздар Кожентке байланыштуу кокон бийлеринин XVIII к. тарыхын чагылдырууда эскерилет. Коженттин башкаруучусу Акбото бийдин кыргыз аскерлери Шахрухтун баласы Абдурахимди Коженттен кууп чыккандыгы жөнүндөгү эпизод баяндалат.

Чыгыш таануучулар В.А. Ромодин жана А.А. Кондратьевдин 1958-ж. “Советское востоковедение” журналында жарык көргөн “Опыт сопоставления сведений из китайских, кокандских и русских источников по истории киргизов” деп аталган макаласында “Кокон ээлиги эң алгачкы түптөлүп, жашай баштаган XVIII к. баштап, кыргыздар Фергана өрөөнүндөгү болгон окуяларда, ал эми XIX к. баштап, Кокон хандыгынын саясий турмушунда көрүнүктүү роль ойногондугун” белгилешкен. Ошол эле макаласындагы “в версии “Тухфат ат-Таварихи Хани” не только упоминается этот киргизский отряд, находившийся на службе у правителя Кожента, но сам правитель – Акбото бий назван киргизом”, деп жазган маалыматы бизге Акбото кыргыз болгон деп эсептөөбүзгө негиз болду.

Россиядагы Чыгыш таануу мектебинин негиздөөчүсү, В.В.Бартольд, “История культурной жизни Туркестана” деп аталган эмгегинде Акбото бий Абдурахим бийге Коженттеги бийлигин өз каалоосу менен тартуу кылгандыгын белгилесе, казак окумуштуусу Т. Бейсембиев “көп узабай таасир этүү чөйрөсү үчүн эки бийдин ынтымагы бузулуп, амалкөй Абдурахим бий 1725-жылы Акбото бийди өлтүрүп Кожентти биротоло бийлеп калган”, деп жазган академиялык деңгээлдеги маалыматтар Акбото бийдин тарыхый инсан болгондугун айгинелейт. Орус тарыхый булактарында да “ошол учурда Акбото бий Кожентти Бухарага да, Ферганага да көз карандысыз башкарып турган»,- деген маалымат кезигет.

Фергананын түштүк жана түштүк-батыш тарабындагы аскердик-административдик башкаруу кыргыз төбөлү Акбото бийге тиешелүү болгондугун “Материалы по истории Ура-Тюбе.// Сборник актов XVII - XIX вв.” документтер жыйнагында да кезигет. Ушул өндүү фактыларга таянып диссертациябызда хандыктын калыптануу этабынын башатында бийлигин миң династиясынын өкүлү Абдурахим бий менен бөлүшкөн Акбото бийдин тарыхый тагдыры кыргыз төбөлдөрүнүн XVIII к. эле түптөлүп келе жаткан хандыктын саясий тарыхында чечүүчү роль ойногон деген тыянак жасадык.

Кубат бий жөнүндө тарыхый эмгектерде “кушчу уруусунан чыккан бий, кыргыз урууларынын көрүнүктүү төбөлү, кол башчы, саясий ишмер” ал тургай кээ бир маалыматтарда “хан”, “Бахадур бий” деп белгилеген. Кубат бийдин өмүр жолу, саясий ишмердиги да Кокон хандыгы жана Чыгыш Түркстандагы XVIII к. тарыхый окуялар менен байланышкан. Тарыхый булактарда Кубат бийдин Кокон бийлиги менен болгон мамилеси Карим бий башкарган (1734 –1750-жж.) жана анын баласы Ирдана бийлеген (1751–1770-жж.) учурдагы саясий окуялар менен байланышат.

Кубат бийдин бейнеси Фергана, Памир, Алай, Теңир-Тоону байырлаган ар кыл кыргыз урууларынын санжыраларында мыкты чагылдырылган. Маселен, кытайлык кыргыз санжырачылары Үсөйүн ажы, Төлөк Төрөкан бул чыгаан бий жана баатыр тууралуу бир топ маалымат берет.

XVIII к. 50-жж. Кокон хандыгындагы бийлик үчүн болгон күрөштө Ирдана башкарган алгачкы жылдарда Фергана өрөөнүнүн саясий турмушунда кушчу уруусунун башчысы Кубат бий көрүнүктүү роль ойногон. Бухараны башкарган Рахим хандын тарыхына арналган «Тарих-и Рахим-ханы» кол жазмасынын автору Кубат бийди «кыргыздардын падышасы» деп атагандыгы тууралуу маалыматтар кезигет. Кокон хандары жана Кытай императору Кубат бийдин пикири менен эсептешкен.

Жогорку маалыматтарга таянып, биз Кубат бий кушчунун Кокон хандыгынын калыптануу доорунда хандыктын бийлик бутагында “теңтайлаш башкаруучу” катары олуттуу орду бар экендигин белгиледик. Диссертациябызда XVIII к. экинчи жарымында Тенир-Тоолук кыргыздардын башында турган Кубат бий таланттуу дипломат жана саясий ишмер, кыргыздар гана эмес коңшу элдер арасында да эр жүрөктүүлүгү менен кадыр-баркка ээ болгондугу көрсөтүлдү. Тарыхый маалыматтар анын алысты көрө билген саясатчы экендигин жана Фергана, Теңир-Тоо, Чыгыш Түркстандагы аскердик жана саясий ишмердиги, кыргыз урууларын баш коштуруу максатында жүргүзгөн иш аракети Кубат бийдин өз доорунун күчтүү төбөлдөрүнөн болгондугун далилдейт. Эл оозунда сакталып калган «Кубат бий өлбөй кут өлдү, кушчу, мундуз журт өлдү» деген сөздөрдүн мааниси кыргыз журтчулугунда анын саясий кадыр-баркы жогору жана калктын барктоосуна арзыган башкаруучу болгондугун айгинелейт. Фергана өрөөнүндө аны “хан” титулу менен аташкан. Тарыхый булактарга таянып, биз XVIII к. тарыхый окуяларда Кубат бий ханга тете инсан болгон деген тыянакты колдодук.

Аталган параграфта белгилүү инсан **Ажы бийдин** ишмердиги баяндалды. Генеалогиялык санжыра боюнча Ажы бий айтылуу Алымбек датканын чоң атасы болгон. Алымбектин атасы Асан бий, Асан бийден Шаамырза, Шаамырзадан Ажы бий, Ажы бийдин атасы Тилеке бий болгон. Алымбектин чоң аталары Ажы бий да, Тилеке бий да өз заманынын саясий ишмерлери болуу менен кыргыз элинин көз каранды эместиги үчүн күрөшкөн, өз доорунун белгилүү инсандарынан болгондугун, тарыхый булактар жана эл эсинде сакталган оозеки айтымдар тастыктайт.

Ажы бийдин тарыхый тагдырында да Чыгыш Түркстандагы саясий окуялар менен байланышкан окуялар көп учурайт. Тарыхта Чыгыш Түркстандагы Жаркенд хандыгын (1465-1759) ири диний ишмер Махдум Аъзамдын урпактары кожолор (1678-1759) башкарганы белгилүү. Кокон хандарына баш калкалаган Сарымсак кожо баласы Жусуп кожо менен 1784-ж., 1797-ж. эки жолу Чыгыш Түркстанга согуштук жортуул уюштуруп, жеңилип калган. Кожолорду кармап берүү жөнүндөгү маньчжур бийлигинин

кайрылуусуна Кокон бийлиги баш тарткан. Ошондуктан маньчжур өкмөтү Кокон хандыгын күчтүү атаандаш катары эсептешүүгө аргасыз болгон.

Ошол эле учурда маньчжурлар Чыгыш Түркстанда бийлигин бекемдөө максатында расмий Кокон менен соода байланыштарын күчөтүп, коңшулук мамилени жөнгө салууга аракет жасаган. Ага мисал маньчжур армиясынын генералы Чжао Хуэй 1759-ж. августа Ирдана бийге (1753-1763-жж.) жана Чыгыш Түркстан менен Кокондун ортосундагы буфердик аймакты ээлеген Ажы бийге «шивей» - элчи жөнөткөн.

XVIII к. 50-60-жж. Ажы бийдин Цин империясынын бийлик өкүлдөрү менен болгон саясий мамилелери жөнүндө орус тарыхый булактарында да бир топ маалыматтар кезигет. Алсак, СССР илимдер академиясынын Сибирь бөлүмүнүн басмасынан жарык көргөн В.С. Кузнецовдун эмгегинде Ажы бий жөнүндө: «Чжао Хуэй адигине жана моңолдордун башчысы Ажи бийге офицер Дакэтанды жөнөтөт. Ажы бий ал аймакка Джихан кожонун келбегенин билдирип, Чжао Хуэйге ишенимин жана Цинь империясына урмат-сыйын билдирүү үчүн Ажы бий Сарыкүчүктү салам-дубай менен элчи катары жөнөтөт. Пекин Ажы бий менен алаканы бекемдөөгө өтө кызыкдар болгон. Богдыхан ага белек-бечкек жөнөтүп, анын элчилерин кабыл алууга даяр экендигин билдирген. Хун Ли дагы Ажы бий менен тынчтыкта жашоону кааларын, бирок ал да өзүнүн адамдарын “тизгиндеп турушу керек” экендигин билдирген. Богдыхан кыргыз кол башчысын ынтымакка чакыруу менен анын Циндердин кол салуусунан чочулоосун жайгарууга ниеттенген. 1759-ж. Цинь сарайы Ажы бийдин элчиси Сары күчүктү кабыл алган”, деп жазган бул маалыматка таянып биз кыргыз төбөлү Ажы бий Коконго көз карандысыз өз алдынча тышкы саясат жүргүзгөн деген пикирди колдодук. Бул тыянакты чет элдик тарыхчылардын пикирлери да тастыктайт. Алсак, жапон окумуштуусу Торо Сагучинин «Кокон хандыгынын чыгыш өлкөлөрү менен болгон соода байланыштары» деп аталган кытай булактарына таянып жазган эмгегинде: «Кыргыздар Чыгыш жана Батыш уруулары болуп бөлүнөт. 1759-ж. Цин дөөлөтү бийликке келгенден кийин кытай генералы Чжао – Хуэй Алай тоолорун көздөй жол тартмак болгондо Адигине уруусунун башчысы Ажы бий кат аркылуу Цин дөөлөтүнүн башчысына кайрылат. Анда Чыгыш Бухарадагы 210 миң адамдан турган кыргыз элин башкаргандыгын, демек, Ажыбийдин колдоосу астында болгон батыш кыргыз эли (чыгыш кыргыздары - Кашкарлык кыргыздар, батыш кыргыздар деп, азыркы Кыргызстандын Түштүк аймагындагы кыргыздарды айтышса керек), Цин династиясынын вассалы болууга макул болгон», - деп маалымдайт.

2004-ж. Шинжаң коомдук илимдер академиясы тарабынан түзүлгөн «Ханзу жазмаларындагы кыргыздар» деп аталган 754 беттен турган котормосунда Ажы бийге тиешелүү бир топ маалыматтар бар. Аларда Ажы бийдин Кытайга бир нече жолу элчи жөнөткөнү, алардын Кытай бийлиги тарабынан жылуу кабыл алынгандыгы баяндалат. Бул фактыларга таянып, Ажыбий Бейжин менен дипломатиялык мамиле түзгөн деген бүтүмдү тастыктадык.

Ажы бий жөнүндө андан кийинки маалыматты окумуштуу С. Аттокуров «Кыргыз санжырасы» деп аталган эмгегинде “Адигине уруусу генеалогиялык таблицага караганда байыркы кыргыздардын ак сөөк, бийлөөчү бөлүгүнүн тукуму. Анын ата – бабалары кыргыздардын хандары, бийлери болушкан... Адигине уруусунун мыкты өкүлү Ажы бий болгон. Ал XVIII к. экинчи жарымында жашаган. Ал Кокон хандыгынын агрессивдүү саясатына кыргыздардын союзун каршы коюуга далалат жасаган, кытай кол башчысы менен байланыш түзүп, Коконго каршы коалиция түзүүгө аракеттенген.” Андан ары Ажы бийдин өмүр жолун окумуштуу төмөндөгүчө жыйынтыктайт: «Тынчтык узакка созулган эмес, Ажы бий тең эмес согушта катуу жарадар болуп колго түшкөн жана дарга асылган. Кыргыздардын туусу Ажы бийдин аса желеги катары жарыяланып, андан кийин урушта көтөрүлбөй калган. Кокон хандыгы ич-ара согуштарын жөнгө салып бүткөндөн кийин кыргыз жерине басып кирген».

Тарыхый булактарга таянып, XVIII к. экинчи жарымындагы Ажы бийдин ишмердиги негизинен саясий, дипломатиялык жана аскердик иш – аракеттери аркылуу жазылган. Ал Кокон хандыгынын калыптануу доорунда Кокон менен Цинь дөөлөтүнүн ортосундагы саясий окуяларга жигердүү катышкан көрүнүктүү саясий ишмер болгон, деген тыянакка келдик.

“Кокон хандыгынын саясий аренасындагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду” деп аталган 4чү баптын 2чи параграфында XIX кылымда Кокон хандыгынын саясий турмушунда көрүнүктүү роль ойногон кыргыз төбөлдөрүнүн мамлекеттик, саясий жана чарбалык ишмердигин талдоого алдык .

“XIX к. 40-жж. башындагы саясий кризис жана Нүсүп миңбашы” деп аталган 2чи параграфтын а) под темасында XIX к. 20-40-жж. Кокон хандыгынын ички саясий күрөштөрү, ордо төңкөрүштөрү күчөп турган мезгилдеги Нүсүп бийдин саясий ишмердүүлүгүн көрсөтүүгө аракеттендик.

Нүсүп 1798-ж. Аксы өрөөнүндөгү Авлетим айылында туулган. Нүсүптү 18 жашка чыкканда атасы Эсенбай согуш өнөрүн үйрөнсүн деп, Арсланбек аттуу бекке тапшырган. Элүү башы Арсланбек Нүсүптү аскердик кызматка, согуш өнөрүнө үйрөтөт. Нүсүп жортуулдарга катышып, Ферганадагы Сох сепилинде кызмат өтөгөн. Ошол эле учурда сабатсыздыгын жоюу үчүн Намангандан Халил аттуу молдодон билим алган. 1818-ж. Оро-Төбөгө болгон жортуулга катышып, өзгөчөлөнгөн эрдиги үчүн ал элүү башылык даражага ээ болгон. Нүсүптүн аскердик жактан такшалып, “ордо саясаттарын” өздөштүрүп, бийликке аралаша баштаган мезгили Мадалы хандын (1822-1842) дооруна туш келген. XIX к. 20-жж. башында Нүсүп жүз башы Сафид-Булан калаасынын коменданты болуп дайындалат. Мадалы хандын доорунда Кокон мамлекетинин ички жана тышкы саясий-экономикалык абалы жогорулап, хандык жаңы жерлерди биригип, кеңири чөлкөмдү ээлеген. 1825-1832-жж. хандыктын аймагы Түштүк Казакстан, Талас, Чүй, Ысык-Көл жана Теңир-Тоого чейин кеңейген. Пишпек, Токмок, Жумгал, Куртка, Тогуз-Торо чептери курулган.

1832-ж. Алим-пачча (азыркы тактоолордо ал Алымбек датка болгон) жетектеген дипломатиялык жамаат Кокон-кытай келишимин түзүү үчүн Пекинге барган. Элчиликтин аскерлерин Нүсүп паңсат жетектеген. Натыйжада кокон-кытай келишимине кол коюлат. Батыш тарабындагы аймактан ашыкча түйшүктү каалабаган император Кашкарды Мадалы хандын башкаруусуна өткөрүү чечимине макул болгон.

1832-ж. Мадалы хан Нүсүптү жалпы Кокон армиясындагы кыргыздардын кошуунуна башкы кол башчы кылып дайындайт. Нүсүп Чаткал, Наманган, Анжияндагы аскерлердин абалын оңдогон. 1832-ж. Мадалы хан Нүсүп паңсатты Ысык-Көл боюндагы Каракол чеп-калаасын куруу үчүн жиберген. Окумуштуу Ж.Алымбаевдин маалыматына караганда, сепил курулгандан кийин анын айланасына жергиликтүү кыргыздар көчүрүлүп келип, жайгаштырылган. Жергиликтүү элдин кол кабышы менен Нүсүп баштаган кокондук аскер бөлүктөрү тез арада чеп калаанын курулушун аяктаган. Калаага эң биринчи базар, мечит жана чакан дүкөндөр салынып, Нүсүп Кара-Кол калаасынын чыңдалышына жетекчилик кылган.

1840-жж. башында Кокон ордосу Мадалы хандын жеке жүрүм-турумуна байланыштуу саясий кризиске учурагандыгы белгилүү. Мунун натыйжасында 1841-ж. ордодугу бийлик үчүн айыгышкан күрөш жүрүп, оппозиционер жамааттар Бухара эмирине кайрылышкан. Коконду басып алууну мурунтан эле көздөп жүргөн Насруллага шылтоо табылып, Коконго басып кирип, 1842-ж. Фергана чөлкөмүн толук ээлеп алган. Кокон шаары таланып, Мадалы хан жана анын бир туугандары өлтүрүлгөн. Кокон тактысына марионет Ибрагим Хайал коюлганы белгилүү. Насрулланын басып алуусу Фергана өрөөнүндөгү жашаган калк үчүн өтө оор болгон. Бухара эмираты Кокондо бийликти көпкө кармап тура алган эмес. Анткени Фергана чөлкөмүндө буга жол бербөөгө чамасы жете турган көчмөн кыргыз-кыпчактардын кубаттуу күчү бар эле. Натыйжада кыргыз бийлери тактыга мураскор издеп, Таласта жүргөн Шералыга токтолушат.

Диссертациябызда Кокон хандыгын калыбына келтирүүдө Нүсүп бий, өзгөчө чоң роль ойногондугу көрсөтүлдү. Шералыны коштогон Нүсүп жетектеген топ 1842-ж. май айында Таластан Кара-Буураны ашып келет. Кокондун айланасында жашаган жергиликтүү эл колуна курал алып, бухаралыктарга каршы чыккан. Шаар калкы чоң шаан-шөкөт менен Шералыны коштоп келип, такка отургузушат. Бийликти бекемдөөнүн аракетинде жаңы хан шаарга сепил куруу буйругун берип, Нүсүп миң башылык кызматка дайындалган.

1842-1843-жж. көчмөндөрдүн хандыкты кайрадан калыбына келтирүү аракетинин натыйжасында Түштүк Казакстан кайтарып алынат. Түзүлгөн кырдаалда Нүсүп миңбашы ордодугу башкы саясий фигуралардын бири болуп калган. Мамлекеттик башкаруудан тажрыйбасы жок Шералыга кеңеш берип, хандыктагы ички, сырткы кырдаалды түшүндүргөн Нүсүп болгон. Ушул таризден алганда Нүсүп Шералыга “аталык” да милдетти аткарган, деген пикирди колдодук. Нүсүп миңбашынын Шералы ханга болгон таасири,

саясий салмагынын өсүшү ички оппозициялык топтун ичтардыгын козгогон. Окумуштуу Т.К. Бейсембиев хандыкта атаандашкан үч топ болгондугун, биринин башында– Маргалаңдын акими Шады бий, экинчиси–Мусулманкул башында турган кыпчактардын тобу жана Нүсүп миңбашы жетектеген көчмөн кыргыздар менен хандын жакын туугандарынын тобу экендигин белгилеген. Бул бийлик талашуу процессиндеги кандуу кармаштар чечкинсиз хан Шералынын боштугунан пайдаланган Нүсүпкө каршы топтун пайдасына чечилип, Нүсүп миңбашы 1944-ж. кутумдун курмандыгы болгондугу маалым.

Диссертациялык ишибизде Нүсүп Эсенбай бий уулу (1798-1844) кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү, жалпы Кокон хандыгында жашаган уруулардын саясий биримдиги үчүн күрөшкөн мамлекеттик ишмер болгондугун белгиледик. Ал эл биримдигин чыңдоого умтулган саясатчы, эл аралык мамилелерде кырдаалды таасын байкап иш жүргүзгөн дипломат болгон. Нүсүп бий оор кырдаалдарда колуна курал алып майданга аттанган баатыр катары таанылган. Нүсүп бий XIX к. биринчи жарымында Кокон ордосунда кыргыздардан бийликтин жогорку аренасында көрүнүктүү роль ойногон улуу тарыхый инсан болгондугун изилдөөбүздө баса көрсөттүк..

“Алымбек датка саясий жана мамлекеттик ишмер” деген б) под темада Алымбек датка жашаган доорду, анын коомдук–саясий ишмердигин жана саясий бейнесин Кокон хандыгынын тарыхы менен тыгыз байланышта карадык. Анткени, Алымбек эр жеткен мезгилден баштап (1827) Кокон хандыгынын саясий турмушуна жигердүү аралашып, өмүрүнүн аягына чейин (1862) хандыкта көрүнүктүү саясий ишмер катары из калтырган.

Советтик доордо эле академик Б.Жамгерчинов: «1831-ж. Мадалы хан түндүк кыргыздарды женип алуу аракетин жасаганда, Алай кыргыздарынын үстүнөн хан бийлигинин орнотулушуна Алымбек каршылык көрсөткөн. Памир-Алай кыргыздарынын башкаруучусу катары Алымбек кыргыздардын өз алдынчалыгын коргоп калууну көздөп бир нече жолу Кокон хандыгына каршы чыккан»,- деп жазган. 1831-ж. стратегиялык максатты көздөгөн Мадалы хан Алымбекке саясий «чылбыр» салып, атайын «датка» наамын ыйгарып, Анжыян акимдигине дайындап, ага көптөгөн жер-сууну кошо чектеген. Ошентип, Ош шаары, анын айланасындагы уруулар, элдер Алымбек датканын кол астындагы бийликке баш ийишкен.

Диссертациябызда Алымбек датканын дипломат катары да маанилүү миссияны аткарганын көрсөттүк. Буга ошол мезгилдеги эл аралык саясий кырдаал түрткү болгон. Тактап айтканда XIX к. Кашкардын мурдагы башкаруучулары кожолор жөнүндөгү маселе Цинь империясы менен Кокон хандыгынын мамилесин аныктаган негизги фактор болгон. Мисалы, Жахангир кожо 1826-ж. Кашкарда циндерге каршы көтөрүлүштү жетектеген. Алардын катарында анжияндыктар да согушкан. Императордук Кытай башка улуттагы элдерге экономикалык гана эмес, этно-конфессионалдык да кысым көрсөткөндүктөн, көптөгөн кашкарлыктар, калмактар жана хандыктын аймагынан ыктыярчылар кошулуп Жахангир кожону

колдошкон. Бирок көтөрүлүшчүлөр жеңилип кайрадан Коконго баш калкалашат. Жахангир 1829-ж. Пекинде дарга асылган. Кожолордун калган тукумдарын өткөрүп берүү жөнүндөгү циндердин талабына Кокон ханы баш тарткан. Натыйжада 1828-ж. циндер Кокондуктар жана кыргыздардын Кашкарда соода кылуусуна тыюу салган.

Циндердин экономикалык санкциясы Кокондун чарбалык турмушуна олуттуу кыйынчылыктарды пайда кылган. Чыгыш Түркстан менен болгон соодадан казынага түшчү пайда токтогон. Кашкар менен болгон сооданын токтошу менен Кокон көптөгөн пайда булактарынан кол жууган. Ушундай кырдаалда Мадалы хан Кашкардын базарына кирүүгө мүмкүнчүлүк алуу үчүн кожолорду курал катары колдонууну чечкен. Ал Жахангирдин бир тууганы Жусуп (Юсуф) кожону Шахрисябздан чакыртып, мекени Кашкарды бошотууга жардам берерин билдирген. Кокондо Жусуп кожону колдоо үчүн манжур-кытай баскынчыларына каршы мусулмандарды “газаватка” чакырык менен чыгышкан. Ал тургай, Мадалы хан 1830-ж. күзүндө Кашкарга экинчи жортуул уюштурган. Пекин Чыгыш Түркстандагы позициясын бекемдөө үчүн чегинүүгө аргасыз болгон. Кашкарга болгон экинчи жүрүш жеңилүү менен аяктаса да, Пекин Кашкарда кокондук соодагерлердин соода кылуусуна уруксат берген келишимге макул болгон. Келишим түзүү үчүн Пекинге барган элчи Алымбек экендигин бир нече тарыхый маалыматтар ырастайт.

Ажы бийди орус булактарында Хаджи бий, кытай булактарында А-ци-би деген сыяктуу, Алымбекти кокон булактарында Алим пачча (абдан олбурлуу, чоң киши деген мааниде) десе орус булактарында Алим, Алим бий дешкен. Изилдөөлөрдө Пекинге барган элчиликте жетектеген Алим пачча Алымбек экендигин далилдеген бир катар документтерди келтирдик. Алсак, А. Россель : «После опустошения Кашкара китайцы решили купить себе мир и спокойствие посредством договора 1832 г. отправленного в Пекин послом Мадалы Алим патчем», - деп жазса, Б. Бабаджанов ошол окуяны мындайча баяндайт: «Китайцы решили обезопасить вновь отвоеванную «восточную провинцию» Синьцзян ради этого пошли на переговоры с Кокандом. В Коканде, выслушав китайские предложения и обсудив их, направили в Пекин посла по имени Алим пачча. Автор подчеркивает исполинский рост и могучее сложение этого посла. Посол прибыл в Пекин и был встречен с почетом. Далее Алим-пачча передает письмо от имени Мадалы хана «хакану Китая», деп көрсөткөн.

Кытай булактарына таянып В. Кузнецов, Императордун атайын Буйругу менен кокондук соодагерлер Кашкарда бажы салыгын төлөбөй соода кылууга укук алышкан жана Кокон ордосу Чыгыш Түркстандагы бардык чет элдик соодагерлерден салык алууга укуктуу болгондугун белгилеген. Бул окуя Кокон хандыгынын Цин империясынын үстүнөн болгон дипломатиялык жеңиши болгон. 1832-ж. кытай-кокон келишиминин натыйжасында Кокон хандыгы Чыгыш Түркстанда өзүнүн экономикалык жана саясий позициясын бекемдеген. Кокон ханынын саясий таасири өскөн.

1853-ж. Перовскийдин аскерлери Ак-мечит чебине чабуул коюп, Кокон хандыгынын аскерлери чепти алдырып коет. Тышкы саясаттагы хандыктын жоготуулары Кудаяр хан менен анын агасы Малабектин мамилесин курчутуп, Малабек Ташкенди башкаруудан бошотулат. Тарыхый булактарда: Малла бек Гүлчөгө келип Хасан бий Алымбекке жардам сурап кайрылганы, Алымбек жоокерлерин топтоп, элге чакырык менен кайрылып, Анжиянга жөнөдү. Ал жерден ага Кудаяр хандын ашынган душмандары - кыпчактар кыргыздарга кошулганы жазылат. Алымбек датка баштаган кыргыз бийлери Маллабекти колдошкон. Натыйжада Анжияндын түштүк-чыгыш тарабы Саманчыда болгон салгылашууда Кудаяр хандын аскерлери жеңилип, Кудаяр хан Бухарага качат. 1858-ж. ноябрь айында Маллабек Кокон ордосуна такка олтурат. Малабек өзүнүн бийликке келишине көмөк көрсөткөн кыргыз бийлерин: Алымбек датканы–Анжиянга, Сейитбек датканы–Кожентке аким, Молдокасымды–Ноо чебине комендант дайындагандыгы жөнүндө Ч.Валиханов жазган.

Бирок 1860-ж. Узун Агачтын жанындагы орус аскерлери менен болгон беттешүүгө байланыштуу Малла хан менен Алымбек датканын мамилеси бузулат. Верныйдан чыккан полковник Циммермандын тобу Токмок менен Пишпектеги Кокондун чептерин багындырат. Чүй өрөөнүн колдон чыгарбаш үчүн Малла хан ал жакка Алымбек датка менен Ташкендин беги Канаат шаа башчылык кылган аскерлерди жиберет. Жолдо ага кыргыз атчан сыпайлары Анжиян вилайетинен, Кетмен-Төбө, Куртка ж.б. жерлерден кошулуп олтуруп, жалпы аскерлеринин саны 12 миңге чейин жеткен. Академик Б. Жамгерчиновдун пикиринде Алымбектин аты жана таасири жеке эле Түштүктө эмес, Түндүк кыргыздарда да күчтүү болгон. Чүй өрөөнүндө бири-бирине баш ийгиси келбеген эки төбөл башкы командачылыкты талашышат. Алымбек датка үчүн учурдагы таймаш шылтоо болот да, ал өңчөй кыргыздардан турган аскерлерин ээрчитип, согушка катыштырбай, кан майдандан алып чыгып кетет. Натыйжада, Узун-Агачтын жанындагы полковник Г.А. Колпаковскийдин аскерлери менен болгон салгылашууда кокондук аскерлер жеңилет.

Архивдик маалыматтарда Сибирь корпусунун командири 8-июль 1861-ж. Аскер министри генерал Милютинге жөнөткөн кабарында Мала хан намангандык парваначы Алымбекти Коконго чакырып, өлүм жазасына буйрук бергенин, буга Узун-Агачтагы согушка катышпай койду деп Канатшаанын жеткирген кабары себеп болгондугун маалымдайт. Ушуга байланыштуу Алымбек Нарын тарапка жер которуп кетет. Бул аймакты мекендеген сарыбагыштын чоң манаптары Үмөтаалы, Ажы, Адыл жана Төрөгелди өңдүү кыргыз манаптары Алымбектин саясий багытын колдогон.

Тышкы иштер министри А.М. Горчаков Батыш-Сибирь генерал-губернатору Г.Х. Гасфордго жазган өзүнүн 1861-ж. 29-июлундагы «инкогнито» өтө жашыруун билдирүүсүндө буларды көрсөткөн: «Намангандык парваначы Алымбек менен жапайы кыргыздардын Кокон хандыгына каршы уюшулган көтөрүлүшү тууралуу улуу урматтуу

Императорго айтылды. Эгер Алымбек биз менен достук алака түзүү жөнүндөгү өзүнүн каалоосун билдире турган болсо, кандай иш тутуу керектиги жөнүндөгү сиздин буйругуңузду Улуу урматтуу иштиктүү деп табат».

Ташкендеги мамлекеттик архивдин 715-фонд, 25-иш кагазында Россия императору Александр II нин Батыш-Сибирь генерал- губернатору Г.Х. Гасфордго жазган буйругунда: «Алымбек жардам сурап кайрылса, ага колдоо көрсөтүп, аны менен достук мамиле түзгүлө» деген талап койгон. Жогорудагы документтерге таянып, Алымбектин көз карандысыз кыргыз мамлекетин түптөө жөнүндөгү ою орус падышалыгынын Түркстандагы аскердик төбөлдөрүнө гана эмес, алыскы Санкт-Петербургдагы Императорго чейин белгилүү болгон. Алымбектин бирдиктүү кыргыз мамлекетин түзүү үчүн түндүк кыргыздардын төбөлдөрү менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөндүгүн диссертацияда тастыктадык.

Тарыхтын нугу Алымбекти эң оор чечимди кабыл алууга аргасыз кылган. Уруучулукта көчүп-конуп жашаган, ар бир коктуда өзүн хан сезген кыргыз төбөлдөрү уруулук деңгээлден бийик көтөрүлө албай, Алымбек датка менен тилектеш болуп бириге алган эмес, Ушундай кырдаал Алымбекти башка жолго бурган.

“Тарих-и Түркстан” кол жазмасынын автору “1862-ж. 26-февралда Алимбек дадох, Хидир – Али, Мулла Алимкул, Худайназар ж.б. кыргыз-кыпчактар Малла ханды өлтүрүштү”, деп жазган. Хан тактына Кудаяр хандын жээни Шахмурат олтурат, Алымбек ордодогу хандын башкы вазири болуп калат. Бул тууралуу англиялык тарыхчылар Джон жана Роберт Митчеллдин: “кыргыздардын хандыктагы таасири өтө күчтүү экендигин, кыргыздардан чыккан Алымбектин хандыктагы биринчи министр экендиги менен билсе болот,-деп жазган.Алымбектин кезектеги мамлекеттик ишмердиги көпкө созулбай, анын өлтүрүлүшү менен аяктайт. XVIII - XIX кк. кыргыз төбөлдөрүнүн ичинен Кыргыз мамлекетин куруу идеясын көтөргөн жалгыз Алымбек датка болгон. Алымбек датка өз доорунун улуу тарыхый инсаны болгондугу диссертациялык иште тастыкталды.

Кийинки в) под тема **“XIX к. 60-жж. Кокон хандыгынын саясий тарыхындагы Алымкул лашкер башынын ролу”** деп аталат. Тарыхый булактарда – “Аликул Амир лашкар” деген ат менен белгилүү болгон Алымкул Асан бий уулунун (1831/32-1865) Кокон хандыгындагы аскердик кол башчы катары таланты жана саясий ишмердиги XIX к. 50-60-жж. хандыктагы саясий кырдаал жана Россия империясынын Орто Азияга тереңдеп басып кире баштаган Ташкенттин айланасындагы болгон айыгышкан согуш окуялары менен байланышкан.

Алымкулдун Кокон хандыгынын бийлик баскычындагы саясий ишмердүүлүгү 1858-ж. тартып Ташкендин алдында (1865) каза болгонго чейин жети жылга жакын созулган. Окумуштуу Т. Кененсариев “Алымкулга “аталык” наамы расмий түрдө берилген эмес. Ал 1863-65-жж. Султан Сейит хандын мезгилинде Кокон хандыгында толук бийликке жетсе да, Аскер

башчы ("Амир Лашкер") же "Амирул умаро" (эмирлердин эмири) деген даража менен калган. "Аталык" даражасы Алымкулга анын 1863-ж. 12 жашында хан көтөрүлгөн Султан Сейиттин мезгилинде (1863-65-жж.) регент катары эсептелгендигине байланыштуу колдонулуп жүрсө керек. Т. Бейсембиев 1863-1865-жж. иш жүзүндө хандыкты Алымкул башкаргандыгын, ал адам катары өтө катаал жана ырайымсыз болгондугун 1864-ж. 16-июнда орус аскерлерине Олуя-Атаны алдырып койдун деп күнөөлөгөн Нияз-Алини аттырып денесин жиликтеп салганын, мисал келтирет.

1863-ж. июль айында Алымкул жетектеген кыргыз-кыпчактар Коконду камоого алып, ордону ээлеген. Ушул окуялардан кийин Алымкул Лашкер башы Кокон хандыгындагы саясий, экономикалык турмушту толук өз колуна алган. 1863-65-жж. хан Султан Сейит регент жана расмий эмес башкаруучу катары Алымкулдун эркине толук түрдө баш ийгендигин нарративдик булактар ырастайт.

Россиянын басып алуучулук армиясы XIX к. 60-жж. баштап Жети-Суу чөлкөмүндөгү Кокон сепилдерин биринен сала бирин каратып келе жаткан шартта, Алымкулдун тагдырына падышалык Россиянын басып алуусуна каршы күрөшүү туура келген. Алымкул орус чек араларындагы Ташкент, Сузак, Түркстан, Чолок-Коргон чептерин калыбына келтирүү жана бекемдөө ишин баштаган. Тарыхый булактарда Алымкул Россия империясынын басып алуусуна каршы жигердүү тышкы саясат жүргүзүп, өлкөнүн коопсуздугун сактап калуу максатында Турцияга, Англия жана Афганистанга элчилерди жөнөтүп жардам сурап кайрылган, бирок алардан эч кандай жооп болгон эмес.

Алымкул таланттуу аскер башчы экендигин Чимкент үчүн салгылашууда көрсөткөн. М.Мейер менен М.Г. Черняев жетектеген орус аскерлери Алымкул лашкер жетектеген кокон армиясынын каршылыгынан катуу сокку жеп, 1864-ж. 14-16-июндагы биринчи салгылашууда жеңилүүгө учураган. Ал тургай М.Г.Черняев элчи жөнөтүп, жарашуу сунуштаганда Алымкул басып алган аймакты толук кайтарууну, орус агрессиясынын кесепетинен кеткен чыгымды төлөп берүүнү талап кылган. Бирок орустардын жогорку аскер чиновниктери сөзүндө турбай сентябрда кайрадан Чимкентке кол салган. Согуштук – техникалык жактан артыкчылыкка ээ болгон орус аскерлери 22-сентябрда Чимкентти басып алып, жергиликтүү калкты кырган. Алымкул хандыктагы башкаруу иштерин тартипке келтирүү, аскерлерди куралдандыруу жана тарбиялоо жумуштарына катуу киришкен. Тилекке каршы, ыдыраган мамлекетти кыска мезгилде калыбына келтирүү мүмкүн болгон эмес.

1864-ж. Россия аскерлери Олуя-Ата менен Түркстанды алган. Генерал М.Г.Черняев баштаган орус аскерлери жүрүштү Ташкентке чейин улантууга чечим чыгарышкан. Россиянын борбордук бийликтери Ташкент шаарын каратуу эрте экендигин баса көрсөтүү менен бул чөлкөмдү азырынча өз алдынча Коконго да, Орусияга да карабаган буфердик ээликке айландыруу керек деген чечимине карабастан М.Г.Черняев Ташкентти тезинен ээлөө

жөнүндөгү оюнан кайткан эмес. 1865-ж. жазында Кокон хандыгы менен Бухара эмиратынын ортосундагы кезектеги жаңжалдын башталышын ыңгайлуу учур, деген чечимге келген генерал, 29-апрелде Ташкентке жакын турган Ниязбек чебин басып алып, Анхор каналындагы сууну буруп, шаарды суудан бөлүп салган. Ташкентти коргогон Алымкулдун негизги күчтөрү менен орус аскерлеринин ортосунда 9-май күнү болгон катуу салгылашууда Алымкулдун оор жарадар болушу жана өлүмү кокон күчтөрүнүн чегинүүсүнө алып келген. 14-15-июнда орус аскерлери тарабынан Ташкент каратылган.

Алымкул Лашкердин Ташкенттин алдында жарадар болушу жана өлүмү Алымкул кармашта “оор жарадар болду” же “окко учту” делет. Ташкент шаарынын тургуну Мухаммед Салих Ташкандинин айтымында кармаш кызуу жүрүп жаткан мезгилде Алымкулга ок жаңылган. Алымкул аталык оор жарадар болгонуна карабастан, сыпайлардын арасында болуп, Дурманча дөңсөөсүнөн кармашты башкарып турган. Ал эстен тана баштаганда гана аны замбилге салып Ташкентке алып келишкен. Нарративдик булактарда Алымкул акыркы демине чейин аскерлерди газаватка үндөп шаарды коргоого чакырып жатып көз жумганы айтылат. Бул кезде Алымкул болгону отуз үч - отуз төрт жашта экендигин Молдо Юнусжан Мунши жазган.

Анын сөөгү 1865-ж. 10-май күнү Ташкенттеги Шейхантаур мүрзөсүнө коюлган. Алымкул Кокон хандыгын мекен катары кабыл алып, Россия сыяктуу каардуу колонизаторго каршы күрөшкөн мамлекеттик ишмер, таланттуу аскер башчы жана кыргыз элинин ичкилик кыпчак уруусунан чыккан белгилүү инсан катары бааланат.

“XIX к. экинчи жарымында Кокон хандыгындагы кыргыз төбөлдөрү Курманжан датка, Полот хан Исхак Асан уулу жана Абдылдабек” жөнүндөгү 5 баптын биринчи параграфында Курманжан датка жөнүндө жаңы маалыматтар берилди. Ташкенттеги Чыгыш таануу институтунун профессору В.Л. Вяткин илимий чөйрөгө Чыгыштагы орто кылымдарга тиешелүү кол жазмаларды чогултуучу катары таанылган. Капитолина Новоселованын Ташкентте 1983-ж. жарык көргөн “Звезда Альтаир” деп аталган романында В.Л.Вяткин менен Курманжан датканын байланышы аркылуу Орто Азия элдерине гана эмес дүйнөлүк илимий чөйрөгө маанилүү болгон маалымат кезигет. Китептин рецензенттери: тарых илиминин доктору М.Г. Вахабов жана Өзбек ССР Илимдер академиясынын академиги В.П. Шеглов экендиги андагы маалыматтардын абдан маанилүү жана олуттуу экендигинен кабар берет. Андагы маалымат боюнча В.Л. Вяткин орто кылымдарда жазып калтырылган тарыхый булактарга таянып 400 жыл мурда Самарканддагы Улугбектин талкаланып, таптакыр орду-жайы билинбей калган обсерваториясынын жайгашкан жерин ачкан Чыгыш таануучу катары белгиленет.

Самарканддагы медреседе иштеген Абу Саид Магзум кол жазмаларды жыйноочу жана араб тилин эркин билген каллиграф катары В.Л. Вяткинге

вакф документтеринин кол жазмаларын окуп жана которууга жана археологиялык казуу иштеринде жардамчы болгон. В. Вяткин Абу Саидди Ош волостунун башкаруучусу Датканын баласы Асанбек менен тааныштырат. Ал Датка энесинин сандыгында көптөгөн иш-кагаздар бар экендигин маалымдаган. “В собрании Датхо имелись многочисленные документы из архивов Худояра, других кокандских ханов, документы их переписка с Алымбека Датхо, а также переписка с беками Каратегина, Дарваза и другими мелкими княжествами Памира. Даже возможно, имелись старые книги и рукописи...”, - деп жазган К. Новоселова.

Андан ары К.Новоселова: “...Курманжан датканын “архив – сандыгындагы кагаздар кокон хандарынын канцеляриялык иш-кагаздары..., орто кылымдардан бери сакталган Өзгөндөгү “Суук коргондон” алып келишкен Кудаяр хандын өздүк архиви да бар эле. Ошол кагаздардын арасында Улугбектин Тали-Расад – обсерваториясы жайгашкан жери көрсөтүлгөн карта табылган”, – деп жазат. Демек Курманжан датканын архив-сандыгында сакталган карта орто кылымдагы улуу окумуштуу Улугбектин обсерваториясынын ордун табууга жардам берген.

Диссертацияда Кудаяр хандын өздүк архивин жана орто кылымдарга таандык баалуу кагаздарды, кокон хандарынын канцеляриялык иш-кагаздарын, Алымбек датканын каттарын, орто кылымдарга таандык баалуу кагаздарды, анын арасында Амир Тимурдун небереси Улугбектин обсерваториясы курулган жерди таамай көрсөткөн карта табылган баалуу документтерди Вяткинге сандыкка салып төөгө жүктөп берген Курманжан датканын да эмгеги чоң деген жыйынтыкка келдик.

Курманжан датка жөнүндө кийинки маалыматты Түркстан аскердик округунун штабс-капитаны, Алай экспедициясында М.Д. Скобелевдин адъютанты болгон А.Е. Снесарев (1865-1937) жөнүндө жазылган эмгектен кезигет. Анда: “В январскую ночь 1904 г. японцы без объявления войны напали на русскую эскадру, стоявшую на рейде Порт – Артура. ... В г. Оше был создан женский комитет по оказанию помощи лазаретам... В это дело включились и местные женщины, даже лично прибыла “царица Алая” Курманджан датха... В Туркестане состоятельные туземные женщины помогали российским лазаретам и семьям русских погибших, а столетняя Алайская царица Курбанджан внесла щедрое денежное пожертвование”, - деп жазылган. Бул маалыматтар Курманжан датканын прогрессивдүү көз караштагы регионалдук эмес, эл аралык масштабда ой жүгүрткөн инсан болгондугун ырастайт.

“Полот хан - Икак Асан уулунун 1873-76-жылдардагы элдик көтөрүлүштөгү ролу” деп аталган 5 баптын экинчи параграфында Икак Асан уулу Полот хандын 1873-1876-жж. боштондук үчүн болгон күрөштөгү ролу архивдик материалдардын негизинде изилденди.

Окумуштуулардын Полот хан – Икак Асан уулунун кандайча көтөрүлүшкө жетекчилик кылып калганы жөнүндөгү маалыматтарында да айырмачылык бар. Окумуштуу Т. Кененсариев Кокон хандык катары

түптөлгөндөн баштап салтка айланган хан мураскору хан тукумунан гана болууга тийиш деген идеологияга ылайык, эсирип кеткен Кудаяр ханды алмаштыра турган ханзааданы издей башташкан, деп көрсөтсө, Х. Бабабеков “Ансаб-ас-салатин ва таварих-и ал-хавакин” кол жазмасына таянып Мусулманкул Бухарада жашаган Мурат хандын баласы Пулатбекке жолугуп ага “хан тактысын алууну” сунуш кылган, бирок ал баш тарткан, деген пикирин билдирет.

Т. Кененсариевдин маалыматы боюнча Кудаяр хандын ордодугу кыргыз-кыпчак жамаатынын өкүлдөрүн сүрүп чыгып, ордодугу этносаясий тең салмактуулукту бузушу кыргыз бийлеринин нааразылыгын пайда кылган жана “...хан тукумунан чыккан ханзааданы таап, Кудаяр хандын ордуна олтургузууну каалаган” топ, Самарканддагы медреседе имамдык кылып тиричилик өткөрүп жүргөн Алим хандын тукуму Ибрагим бектин баласы Пулат бекти хан көтөрүп, Кудаяр ханга каршы күрөшүү үчүн чечим чыгарышат. Самаркандга хандыкка ханзаада издеп келген Шер датканын өкүлчүлүгүнө тынч турмушту каалаган Пулатбек макулдугун бербейт. “Андан кийин кыргыз бийлери Хорезмде жашаган Мадалы хандын баласы Музаффарга да барышат. Хан тукумунун бул урпагы да такка олтурууну каалаган эмес,- деп жазат.

Эки окумуштуу тең кайра кайтып келе жаткан делегация Ташкентке кайрылып Абдымомундун (тарыхый булактарда Абдымомун ордого таанымал, аталык даражасына жеткен кадырлуу адам болгон) үйүндө конуп калышат. Х. Бабабеков “Мусулманкул ийгиликсиз иш сапары жөнүндө Абдымомунга айтып бергенде ал Мусулманкулга өзүнүн үй кызматчысы молдо Искакты көндүрүп, аны Полот хан деп жарыялоону сунуш кылган” десе, окумуштуу Т. Кененсариев Н.П. Корытовдун эмгегине таянып, Шер датка менен Мусулманкул бийдин сөздөрүн баамдап олтурган Искак көтөрүлүшкө жетекчилик кылууну каалагандыгын билдирет” деп жазган. Биздин пикирибизче окумуштуу Т.Кененсариевдин маалыматы чындыкка жакын деген ойдобуз, анткени өмүрүн тобокелге салып, бул коогалаңдын арты эмне менен бүтөөрү белгисиз болгон көтөрүлүшкө жетекчилик кылууну моюнга алуу үчүн кимдир бирөөнүн сунушу аздык кылат. Көтөрүлүштү жетектеп чыгуу үчүн баарынан мурда эр азаматтын чечкиндүүлүгү, эр жүрөктүүлүгү талап кылынат. Искак Асан уулу ошондой сапаттарга ээ экендиги көтөрүлүштүн жүрүшүндөгү кийинки окуялар тастыктаган.

1873-ж. жайында 29 жаштагы Искактын Полот хан деген ат менен Аксынын Сафид Буланында кутлук сейид, найман, кытай, саруу урууларынын өкүлдөрүнүн катышуусунда ак кийизге отургузуп хан көтөрүлүшү менен миндер династиясынын салттуу мыйзамы бузулуп, бирок формалдуу түрдө Алим хандын тукуму “Полот хан” деген ат менен, Искак Асан уулун Кокон хандыгын башкаруунун мыйзамдуу укугуна ээ болгон.

Тарыхчы В. Плоских: «несколько позже уже царскими войсками подавляются последние очаги восстания – на Алае. Бежавшие сюда Пулат хан и киргизский феодал, его сторонник Абдуллабек пытались организо

вать отпор. Исхак намеревался на Алае и в Каратегине собрать новые силы для борьбы. Но в ночь с 18 на 19 февраля он был захвачен в плен и привезен в Маргелан», - деп жазса, профессор Т. Кененсариев «М. Д. Скобелев Исхакты кармап келүү үчүн Алай тоолоруна Аптабачынын орустарга багынган жигиттеринен, маргалаңдык Мырзакул жана Оштук Бекжан башында турган 30 кишилик топ жиберди. Алар тагдырга моюн сунуп, куугунчуларды каршылыксыз күтүп жаткан Исхакты 19-февраль күнү туткандашты», деп маалымдайт.

Ал эми тарыхчы Т. Эргешов: Полотхан эки жолу колго түшкөнү, биринчи жолу Чаткалдын Сары - Талап кыштагында 1875-ж. 24 – июлда, экинчи жолу 1876-ж. февраль айында азыркы Кара Суу районунун Кызыл Суу айылында колго түшкөнүн далилдөөгө аракеттенет.

Т. Эргешовдун маалыматы боюнча жарадар болгон Полотханды Абдылдабек Ош-Кашкар жолунан четирээк, Кызыл-Суунун Алдиер тоосунун Сары- Ой чокусунун этегиндеги үңкүргө жашырган. Полотханды жок кылууга тапшырма алган орус жазалоочу отряды Полот хан Кызыл-Сууда экендигин билип, жазалоочу отряд элди чогултуп, «Полот ханды үч күндүн ичинде кармап бербесеңер кыргындан кутула албайсыңар», деп коркутат. Бул маалыматты уккан Полот хан аны жашырган элди аяп Ак-Суу токойунда, орустарга өз ыктыяры менен колго түшүп бергендиги жөнүндөгү жаңы маалыматты диссертацияга киргиздик.

1876-жылы 1-март күнү К.П. фон - Кауфмандын буйругу менен эл жык толгон Маргалаңдын базарында Полот хан дарга асылган. Ошентип кыргыз элинин баатыр уулу, алгач Кудаяр хандын салык саясатына каршы нааразы болгон элдик көтөрүлүштү жетектөөгө бел байлап чечкиндүү кадамдарга барган, көтөрүлүштүн экинчи этабында Россия империясынын колониялык басып алуучулук саясатына каршы күрөштө да тайманбас чыныгы патриот тайсалдабай өлүмгө тике караган Исхак Асан уулунун өмүрү 33 жашында кыйылган. Кызыл Суу өрөөнүндөгү Сары Ой тоосунун Ак -Терек деген жеринде Полот ханды жашырган үңкүр азыр да «Полот хандын үңкүрү» деп аталат.

“Абдылдабек эркиндик үчүн күрөштүн демилгечиси” деп аталган 5 баптын акыркы 3чү параграфында алайлык кыргыздардын арасында сакталган кол жазма нарративдик булактарга, Ташкенттеги жана Москвадагы архивдик булактарга таяндык. Андагы нарративдик маалыматтар Абдылдабекти ордонун саясий иштерине атасы Алымбек датка аралаштырганы, Алымбек датка өлтүрүлгөндөн эс тартып жигит куракка келгенча Алайда жылкычылар арасында из жашырып жүргөндүгү баяндалат. Бул маалыматтарда энеси Курманжан даткадан уруксат алып Коконго баргандыгы, Ордодо ордо оюнуна туш келип, жеңилип бараткан тарап үчүн чүкө тартып Алымбектин доолайы аркылуу өзүн Кудаярга таанытканы жөнүндө айтылат. Кокон ханы Абдылдабекти жигиттерине кошуп алуу менен чектелген эмес. Кудаяр хан бийлигинин акыркы жылдарында Абдылдабекке “датка” наамын бергендигин орус булактары жана архивдик

маалыматтар тастыктайт. Өзбекстандын борбордук мамлекеттик архивинин И-19, 1-оп., № 34947 иш кагазында сакталган Алымбек датка салдырган медресе жөнүндө “Өкмөттү башкарып бийликте турган мезгилинде адилеттүү, колу ачык султан..., шарият боюнча бактылуулукту издеп ыкrap болуу менен вакф кылган Абдылдабек датка Алымбектин улуу баласы” деген расмий документ бар. Бул Абдылдабектин да “датка” наамын алгандыгын ырастайт. Ал Ош вилаетинин беги катары бир нече жыл башкарган жана атасы курган медреседе ректор - мутавалий болуп иштеген.

Академик Б. Жамгерчинов “Кокон хандыгы Россияга кошулгандан кийин памир-алай кыргыздары өз алдынчалыгын сактап калууга аракет кылышкан. Көз каранды эместикти туу туткан Курманжан датка жана Анжиян вилаетинин акими Абдылдабек эң көрүнүктүү адамдардан болгон”, деп жазса, генерал Скобелев фон-Кауфманга жөнөткөн телеграммасында “Ош уездинин начальнигинен жана лазутчиктерден алган маалыматтарга караганда Абдылдабектин жетекчилиги алдындагы козголоңчулар, бир жарым миңдей адамды чогултуп, Терек-Даван жолунда ыңгайлуу жайгашып, абалдарын бекемдеп жатышат”, деп укканын билдирет.

М. Скобелев Абдылдабек менен тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн ага атайын багыттап кат жөнөтөт. Архивдик булактарда 1876-ж. 27-июлда Скобелевдин Абдылдабекке жазган каты сакталган, анда “Абдуллабек датка! өз ыктыярыңыз менен бизге келүүңүздү сунуш кыламын..., Сиз качандыр бир кезде биз тараптан колго түшмөйүнчө качкын болуп жүрө берериңиз айкын. Эгер Сиз бизге багынсаңыз, анда жарым - падышанын (фон-Кауфман) боорукерлигине жана ырайымына бөлөнөсүз! ...»,- деп кайрылган. Абдылдабек: «...Биз денебизден жаныбыз чыкканча силерге каршы күрөшөбүз. Биз көчмөнбүз, ошондуктан бизге казынанын да, байлыктын да кереги жок. Кудай берген ырыскынын даамын татабыз!..., - деп жооп берген. Бул маалыматтар Абдылдабекти орус генералдарынын сөзүндө турбай, алдамчылык менен жеңишке жетүү үчүн болгон саясий аракеттери түңүлтүп иренжиткенин көрсөтөт.

Академик Б. Жамгерчинов “Кокон хандары Алымбек датка менен Курманжан датканын балдарын жогорку кызматтарга коюшкан. Абдылдабек Оштун акими болгон... Кокон хандыгы Россияга кошулгандан кийин памир-алай кыргыздары өз алдынчалыгын сактап калгылары келген. Курманжан датка менен Абдылдабектин көтөрүлүшүнүн себеби, өз алдынча көз карандысыз ээлик түзөбүз деген максаты болгон” деген пикирин жазган. Академик Абдылдабектин өз кезинде Ош жана Анжиян уезддеринин акими болгондугун, ал эми 1873 – 1876-жж. элдик көтөрүлүштүн учурунда Палот хандын көрүнүктүү аскер башчысы болуу менен, бир кезде анын ордуна Коконду башкаргандыгын тастыктаган. Ошентип Орусиянын Кыргызстандын түштүгүн каратуусу түздөн-түз басып алуучулук мүнөздө өткөн. Алай кыргыздары 1877-ж. аягында орус бийлигин тааныган, Түштүк Кыргызстан Орусияга биротоло каратылган. Изилдөөлөр Абдылдабек тарыхта көз

карандысыздык үчүн күрөштүн үлгүсү катары бааланат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Корутунду

Борбордук жана Орто Азия элдеринин тарыхый тагдырында 1709-жылдан - 1876-жылы Россия империясы басып алганга чейин, 167 жыл жашаган Кокон хандыгы чоң роль ойногон. Борбордук Азиядагы эбегейсиз территорияны көзөмөлгө алып, XIX к. орто ченинде аймактык державага айланган Кокон хандыктын курамына кирген элдердин тарыхында терең из калтырган.

Кокон хандыгы түптөлө баштагандан тартып кыргыздар саясий окуялардын жигердүү катышуучулары болгондугун Акбото бий, Кубат бий, Ажы бийдин саясий ишмердиги жана XIX к. Шералы хандын (1842-1845), Мадалы хандын (1858-1862) кыргыздардын жардамы менен бийликке келишинен көрүүгө болот. Кыргыздар менен болгон мамилени чыңдоо үчүн хандардын туугандык мамиледе болуу максатында Кокон хандарынын кыргыз айымдарга үйлөнүүсүн Нарбото бийдин аялы кыргыз болгондугунан, Шералынын аялдары да кыргыз экендигинен баамдоого болот. Кыргыз төбөлдөрүнүн ордодо кадыр-баркы жогору, таасирдүү орду болгондуктан Нүсүп бий миңбашы, Алымбек, Сейитбек, Полот, Сатыбалды жана Ажыбек өңдүү кыргыз төбөлдөрү ордо ишине аралашып датка наамын алышкан.

Хандыкта эң эле ири жана таасирдүү тайпалар кыргыздар жана кыпчактар болгон, алар өздөрүнүн социалдык абалын, саясий ордун жана каада-салттарын сактап калышкан. XVIII к. экинчи жарымындагы кыргыз уруулары менен Кокон, Цин дөөлөттөрүнүн ортосундагы оомал – төкмөл саясат, тынымсыз согуштар, ошол учурдагы тарыхый кырдаал, жеке эле Алай жана Ош кыргыздарынын кызыкчылыктары үчүн эмес, бүтүндөй Фергана чөлкөмүнүн өз алдынчалыгы үчүн күрөшкөн бир нече уруу башчыларын саясий аренага алып чыккан. Алар: Ак бото бий, Кубат бий жана Кокон менен Кашкардын ортосундагы тоолуу жерлерди мекендеген адыгине уруулук бирикмесинин башчысы Ажы бий болгон. Алар XVIII к. Кокон хандыгынын бийлери менен тең ата мамиле жасап, бийлик өкүлдөрүн дайыма эсептешип мамиле кылууга мажбур кылышкан.

XIX к. кыргыздардын арасынан хандыктагы көрүнүктүү саясий ишмер жана мамлекеттик иштерге эрте аралашкан Нүсүп бийдин орду өзгөчө болгон. Мусулманкулдун Нүсүп бийдин түбүнө жеткени хандыктын тарыхында бурулуш кырдаал болгон. Кудаяр хандын учурунда регент башкаруучу катары хандыктын тагдырын калчаган Мусулманкул, саясий интригаларды уюштуруп, көптөгөн душман күткөндүктөн, өзүнүн саясаты өзүнүн түбүнө жетип, өмүрү өтө оор аяктаган. Анын кесепетинен жазыксыз 20 миңдей кыпчак кырылган.

Алымбек датканын саясий жана мамлекеттик ишмердиги Кокон хандыгына тиешелүү, Алымбек эр жеткен мезгилден баштап (1827-ж.) Кокон

хандыгынын саясий турмушуна жигердүү аралашып, өмүрүнүн аягына чейин (1862) хандыкта көрүнүктүү саясий фигура катары из калтырган. Алымбектин датка наамын алышы Пекинге болгон дипломатиялык миссияны ийгиликтүү аткаргандыгы менен байланыштуу болгон. Алымбек датканын чарбалык-экономикалык, маданий ишмердиги, Ошко Бухарадагы медреселерге тең келген медресени салгандыгы ал жеке эле колуна курал алып күрөшкө чыккан жоокер гана эмес, агартуучу, саясий ишмер болгондугун тастыктайт.

Алымкул лашкер башы Россия империясынын баскынчылык саясатына каршы баатырларча күрөшүп курман болгон. Тилекке каршы кыргыз-кыпчактар Жунгарларга каршы биригип күрөшкөн сыяктуу, Россия империясынын баскынчылык саясатына каршы туруунун ордуна бирин-бири кырып, Алымкул кечээги үзөңгүлөш, ордодо бирге кызматташ болгон далай адамдардын өлүмүнө себеп болгон. Бул алардын алысты көрө билбеген билимсиздигинин кесепети деген пикир жаратты.

Курманжан датка жөнүндөгү тастыкталган жаңы маалыматтар анын кыргыз тарыхындагы өзгөчө ордун белгилейт.

Россия империясынын басып алуучулук саясатына каршы күрөштө мекенчилдиктин, эрдиктин, баатырдыктын, эр жүрөктүүлүктүн үлгүсүн көрсөткөн Палот хан – Искак Асан уулу жана Алымбек уулу Абдылдабектин тарыхый тагдыры кыргыз элинин жаш муундарын тарбиялоодо үлгү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Жогорудагы келтирилген тыянактарга таянуу менен төмөнкү практикалык сунуштарды берүүгө болот.

- Орто Азиядагы мамлекеттердин тарыхчыларынын бирдиктүү долбоор менен илимий изилдөө жүргүзүүгө жетишүү, анын натыйжаларын коңшулаш өлкөлөрдүн көйгөйлүү маселеси болгон чек ара маселесин тынчтык жол менен чечүүдө пайдалануу, Борбордук Азия мамлекеттеринин орток тарыхын жазуу үчүн окумуштууларды баш коштуруп окуу жайлары үчүн жаңы окуу китептерин жазуу;

- Орто Азия өлкөлөрүндөгү тарыхчылардын бирдиктүү долбоор менен илимий изилдөө жүргүзүүсү Орто Азия республикаларынын көйгөйлүү болгон чек ара маселесин тынчтык жол менен дипломатиянын тили менен чечүүгө өбөлгө болот, Кокон хандыгынын тарыхын, андагы коомдук, саясий, мамлекеттик ишмерлердин ордун так аныктоо үчүн Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү тарыхчы окумуштуулардын биргелешкен илимий-практикалык конференцияларын ырааттуу өткөрүүгө жетишүү;

- Кыргызстандык жаш муундарды тарбиялоодо мекенчилдиктин, эрдиктин үлгүсүн көрсөткөн тарыхый инсандардын эл үчүн сиңирген эмгектерин түбөлүккө калтыруу максатында тарыхый инсандардын мемориалдык скульптуралык эстеликтерин орнотуу жана алардын тарбиялык маанисин көтөрүү, тарыхый инсандардын өмүрүн жана ишмердигин чагылдырган көркөм тасмаларды тартуу жана тарыхый эмгектерди чыгаруу.

Тарыхый инсандардын ысымдарын Кыргызстандын аймагындагы шаарларга, көчөлөргө, окуу жайларына ыйгаруу ж.б.

Диссертациялык иштин мазмуну изденүүчүнүн төмөнкү эмгектеринде чагылдырылган:

1. Омурзакова, Т. Этническая карта Кокандского ханства (история и тенденции). *European Journal of Humanities and Social Sciences*. № 9-10. September-October 2016. Vienna.
2. Омурзакова, Т. The role of Kurmanghan Datka in the history of the Kyrgyz people. // Журнал “Научный аспект”. Выпуск № 1, 2019. Самара.
3. Омурзакова, Т. Роль кыргызских родоправителей в Кокандском ханстве. «Российская наука и образования сегодня: проблемы и перспективы». № 2 (27) март, 2019.
4. Омурзакова, Т. Термин “сарт” в исторических источниках Кокандского ханства. // Журнал “Духовная ситуация времени. Россия XX век”. №2(17) март, 2019.
5. Омурзакова, Т. Абдылдабек – национальный герой своего свободолюбивого народа.// Журнал «Наука без границ». № 5 (33) май, 2019.
6. Омурзакова, Т. Роль Алымбека датки в формировании Курманжан как политического деятеля. // *European Journal of Humanities and Social Sciences*. № 9-10 September-October 2016. Vienna.
7. Омурзакова, Т. Патриотизм – как наследие (на примере кыргызских родоправителей в Кокандском ханстве).// Журнал “Территория науки”. № 6, 2018. Воронеж.
8. Омурзакова, Т. Ethnic map of the Kokand Khanate (histori and trends). // Журнал “Вестник науки и образования” № 5 (59). Март 2019. Москва.
9. Омурзакова, Т. Санжыра – көчмөн элдердин тарыхында тарыхый булак катары (тарыхый – теориялык анализ). // Журнал “Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана” № 11., 2018.
10. Омурзакова, Т. "Фаргана хандарынын тарыхы" - тарыхый булак катары (тарыхый талдоо). // Журнал “Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана” № 11. 2018.
11. Омурзакова, Т. Курманжан Датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. (Монография). “Макспринт”, 2-е издание. Бишкек: 2015.
12. Омурзакова Т. Кокон хандыгындагы XVIII-XIX кылымдардагы тарыхый инсандар. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек , 2003
13. Омурзакова, Т. The role of Kurmangan Datka in the history of the Kyrgyz people. Making the Kyrgyz. Cambridge Scientific Publishers. 2018.
14. Омурзакова, Т. Turkistan tarihinde bir kadin kahraman Kurmanjan datka Tarih hirsizlari.// Yedikita Aylık Tarih. İlim ve Kultur DERGISI ISTANBUL, 2010.
15. Омурзакова, Т. Тилеке бий жана анын урпактары (илимий тарыхый очерк). “Максимум” полиграфия борбору Ош, 2011.

16. Омурзакова, Т. Этнические процессы в Кокандском ханстве (история и тенденции). // «Российская наука и образования и наука сегодня: проблемы и перспективы». № 3 (18) март, 2019.
17. Омурзакова, Т. Кокон хандыгындагы “сарт” термини тарыхый булактарда. // Вестник ОшГУ, Выпуск 2, № 4. 2014. Серия общественно - гуманитарных наук.
18. Омурзакова, Т. Кыргыз мамлекеттүүлүгүндөгү Алымбек Датканын ролу. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200-ж. арналган Эл аралык илимий конференция. Бишкек. 2013.

Омурзакова Турсунайдын “Кокон хандыгы жана хандыктагы кыргыз төбөлдөрүнүн орду” деген темадагы 07.00.02. – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: Кокон хандыгы, чыгыш таануу, инсан таануу, колониялык саясат, төбөлдөр, аталык, миң башы, миңдер, “Алтын бешик”, сарттар, кушбеги, кутум, газават, легитимдештирүү.

Изилдөөнүн объектиси – *Кокон хандыгы жана хандыктын саясий турмушундагы кыргыздардын*, кыргыз төбөлдөрүнүн орду;

Теманын предмети катары – Кокон хандыгынын түптөнүү мезгилиндеги кыргыз урууларынын, тарыхый инсандарынын саясий, социалдык, мамлекеттик, аскердик жана чарбалык ишмердиги.

Изилдөөнүн максаты: Кокон хандыгы жана хандыктагы кыргыз төбөлдөрүнүн ордун аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катарында изилдөө методдорунун комплекси колдонулду. Тарыхнаама жазма булактарды, мезгилдүү басма сөз материалдарын талдоого алуу, архивдик булактарды колдонуу менен изилдөөбүздө тарыхый-салыштырмалуулук, сын-пикир, анализ-синтез, тарыхый-биографиялык ыкмалары колдонууда көз караштардын, пикирлердин көп түрдүүлүгү. Методологиялык принциптер: багыттардын, жолдордун стратегиялык системалары колдонулду: тарыхыйлык, жалпылыктын жана жекеликтин диалектикалык биримдиги, системалык-структуралык анализ принциптери жетекчиликке алып изилдөөгө аракет жасалды.

Диссертациялык иштин жаңылыгы Кокон хандыгынын доорунда жазылган нарративдик булактар жана З. Максымдын «Фаргана хандарынын тарыхы» аттуу эмгеги тарыхый булак катары биринчи жолу талдоого алынды, “Алтын бешик” жөнүндөгү уламыш - Кокон хандарынын бийлигин легитимдештирүү үчүн ойлоп табылган идеология экендиги ырасталып, Кокон хандыгынын саясий түзүмүнө жана мамлекет катары калыптануу өзгөчөлүгүнө талдоо жүргүзүлдү, Кокон хандыгындагы кыргыз төбөлдөрү: Акбото бий, Кубат бий, Ажы бий жана: Нүсүп миңбашы, Алымбек датканын, Алымкул лашкер башынын тарыхый орду комплекстүү изилдөөгө алынды; Курманжан Датка жөнүндө жаңы маалыматтар илимий айлампага киргизилди, Полот хан – Искак Асан уулу жана Абдылдабектин 1873-1876-жж. элдик көтөрүлүштөгү ролуна баа берилди, Кокон хандыгы Орто Азияда жашаган этникалык топтордун орток хандыгы экендиги жөнүндөгү пикир сунушталды.